

Alma Jefić

*Priručnik za sjećanje
u prozi i stihu*

Edicija-

ELEKTRONSKA IZDANJA

knjiga br. 5

*PRVO MJESTO NA KONKURSU DIOGEN pro kultura magazina
2011- „Samir Tahirović-DIOGEN 2011“ – najbolji esej na temu
„Pjesništvo budućnosti ili novum internetskih tražilica“*

u saradnji sa Izdavačkom kućom DHIRA, Küsnacht, Švicarska

Priručnik za sjećanje u prozi i stihu

Alma Jefić

Glavni i odgovorni urednik

Sabahudin Hadžialić

Recenzent

Sabahudin Hadžialić

Izdavač

DHIRA, Küsnacht, Švicarska

1. izdanje_str. 256

Lektor

Sonja Brčić

Korektor

urednik izdanja

Dizajn naslovnice, grafičko uređenje korica

DHIRA DTP

ISBN: 978-3-905869-55-2

2012.g.

*Priručnik za sjećanje
u prozi i stihu*

Alma Jeftić

Šaka

Dvadeset sedam kostiju,
trideset pet mišića,
oko dvije hiljade nervnih ćelija,
u svakoj jagodici prsta naših pet prstiju.
To je sasvim dovoljno
da se napiše Mein Kampf
ili Čiča Tomina koliba.

Wisława Szymborska
(„Dovoljno“, KOV, Vršac, 2012)

Za sve koji žive sjećanja i sjećaju se da bi živjeli

Umjesto predgovora...

Sjećati se ne podrazumijeva samo pisati ili govoriti o prošlim događajima.

**Sjećanje je mnogo širi koncept koji ni u kom slučaju nije suprotan
zaboravljanju, nego ga u sebi sadrži.**

**Sa svakim novim doživljajem, svakom novom riječju, aktivira se naša riznica
sjećanja i počinje zaboravljanje.**

Ova je knjiga i o jednom i o drugom: Sjećanju i Zaboravljanju.

Dva koncepta provučena kroz eseje, prozu i poeziju.

Eseji – jer su spoj nauke i umjetnosti iz kojeg učimo.

Proza – jer nas uči životu na primjeru života drugih.

Poezija – jer jedina reflektira ono najdublje u nama.

Cijeli život sadržan u dva koncepta.

Da zauvijek pamtimo šta su sve u stanju da učine...

Memento za početnike

Knjiga prva

“Sjećanje je beskonačno obnavljanje prošlosti koja ne prolazi, na isti način na koji je zaboravljanje vraćanje datosti u proces ponovne razrade.”

(David Middleton i Steven D., Social Psychology of Experience. Studies in Remembering and Forgetting, 2005)

Sjećati se... Zašto, kada, kako?

Ne, ovo nije priča o Proustovom kolačiću koji je napisao roman. Ovo je priča o jednom novom obliku sjećanja. Onom destruktivnom. Sjećanju koje nagriza i uništava. Sjećanju koje ubija svog gospodara i žali svoju djecu.

Potpuni zaborav ne postoji. Možda je to i najveća ljudska ironija, ali je u potpunosti nemoguće ispraviti. Jednom doživljeno ostaje zauvijek, htjeli mi to ili ne. Vjerovatno bi bilo mnogo bolje da sve to nije tako, ali... Neke stvari nosimo sa sobom, te više nije pitanje na koji način ćemo se nositi sa njima, nego kao ih „pripitomiti“.

Tako se od neukroćenog, divljeg sjećanja dobija pripitomljeno, dresirano sjećanje. To ne znači da ćemo birati čega ćemo se sjetiti, ali ćemo birati reakciju na njega. E pa, ovo je priča o neukroćenom sjećanju i njegovom pripitomljavanju. Ako neko smatra da će ovdje dobiti stručni „recept“ kako se „ne sjećati“ ili kako vršiti selekciju sjećanja, neka odmah odustane od čitanja. Jer ovo je priča o historijatu ljudske duše i svega onog što ju je okruživalo i tištilo godinama. Možda ovaj početak u stilu Foucaulta nije nešto što čitalac očekuje, ali kasnije će shvatiti zbog čega je pomenuto...

*Ovaj je vremeplov uspomenama ogrnut...
I sadašnjost pred njim gubi svoju prisutnost.
Pazi da se ne utopiš,
Jer ponor je dubok,
I gdje god došao,
Uvijek si na Početku...*

Okrivi, iskrivi, izostavi i uljepšaj

Brockmeier je u uobičajenom shvatanju pamćenja Sjećanje označio kao *heroja*, a Zaborav kao *negativca*.¹ Pri tome je mislio kako su, neovisno o okolnostima, oni koji pamte uvijek i nužno heroji, dok oni koji zaboravljaju zaslužuju sve što im se dogodilo.

Ono što je važno napomenuti jeste da sjećanje kao takvo ne obuhvata samo loše stvari, ono je i riznica dobrih, nježnih uspomena na naše djetinjstvo, školovanje, prijatelje, porodicu, prve ljubavi. Stoga se pri zaboravljanju ne mora misliti isključivo na loše stvari koje su nam se dogodile i koje (zbog časti, patriotizma, ili nečeg trećeg) ne smiju nestati u vremenu.

Sjećanje je norma i za historičare, pri čemu zaboravljanje postaje nešto iskrivljeno, nešto što treba odstraniti i iskorjeniti. Također, karakteristične kulturne prakse poput običaja i ponašanja obično preživljavaju vremenske periode i promjene historijskih uvjeta, pa se kao takve prenose sa generacije na generaciju.

Na sličan način se prenose i doživljaji, trauma, stradanja... istraživanja su pokazala kako djeca preživjelih žrtava Aušvica pate od glavobolja, anksioznosti, noćnog mokrenja i depresije. Na taj način

¹ Brockheimer, J. (2002). Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory.

uspostavljaju se i izgrađuju identiteti oblikovani trauma, patnjama, iskustvom žrtve ali i iskustvom krivca. U tom slučaju, “obje strane” pokušavaju napraviti svoju vlastitu, emocionalnu barijeru, brišući pri tome one dijelove sjećanja koji su ili isuviše bolni ili trebaju biti uljepšani, iskrivljeni ili zamaskirani.

Najveći paradoks pamćenja je zaboravljanje, tj., “ispuštanje” bitnih i manje bitnih detalja, dodavanje novih, uništavanje starih, manje vrijednih... Psiholozi bi rekli kako se svako pamćenje i učenje novih stvari “ukomponira” u našu već postojeću shematu: naša vjerovanja, uvjerenja, nadanja, iskustva, kulturološke norme, vrijednosti...

Dok se sjećamo mi zapravo zaboravljamo većinu onoga što se desilo birajući detalje iz prošlosti, pa je prema tome i samo sjećanje, u svojoj velikoj mjeri - zaboravljanje. Navedeno pokazuje da se kolektivno pamćenje tiče i mnogih drugih faktora koji ne uključuju samo kognitivne procese, nego i kulturološke norme i zahtjeve.

Zašto kolektivno zaboravljanje?

Svrha zaboravljanja jeste da se grupama osigura povoljna slika o sebi, koja će naglasiti njihove dobre strane a izostaviti loše. Baumeister i Hastings ukazuju na niz strategija i mehanizama putem

kojih grupe iskrivljuju kolektivno pamćenje, a koje obuhvataju isključivanje pojedinih događaja, “izokretanje” istine, uljepšavanje i dodavanje novog.² Samim tim, epovi, narodne priče, poezija i književnost uopće postaju prava riznica neusaglašenih, neprovjerenih sjećanja jednog naroda uljepšana samo njegovom ličnom i posebnom, estetikom.

² Baumeister, R. F., Hastings, S. (1997). Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves

Užitak i sjećanje Posljednjeg čovjeka

Posljedni čovjek užitka

...

Shvatanje demokratije kao društvenog poretka zahtijeva mnogo više od politološke studije. Iako na izgled politička, svaka tema koja se dotiče društvenog poretka i ideologije podrazumijeva psihološku analizu pojedinačnih i grupnih reakcija na pomenutu promjenu.

Cilj ovog eseja je kroz shvatanja Lacana, Arendt, Foucaulta i Žižeka predstaviti demokratiju kao poredak, ali i sagledati njen odnos prema društvu i odnos pojedinca prema njoj. Demokratija je razmatrana prvo kao jedan oblik traumatskog jezgra, zatim kao disciplinska matrica urezana u poslušna tijela, kao čokoladni laksativ, i, na kraju, kao ograničeni hedonizam.

Foucault je naglasio da je tijelo mjesto na kojem najsuptilnije i najneprimjetnije društvene vještine formiraju mreže odnosa koje omogućavaju široku skalu organiziranja moći. Jasno je da današnji hedonizam kombinira zadovoljstvo sa ograničenjem, što je posebno vidljivo u okviru Žižekovog primjera čokoladnog laksativa, koji djeluje po principu da samo ono što je doprinijelo rani može i da je izliječi. Jedan od osnovnih zadataka današnje *biopolitike* je borba

protiv opasnosti do kojih može dovesti neograničeno konzumiranje droga, cigareta, seksa.

Već odavno se zapadnjačka civilizacija kreće u smjeru Nietzscheovog Posljednjeg čovjeka, onog koji se kroz život kreće bez strasti i potpuno ravnodušan. Za tog čovjeka i obični, jednostavni užitak predstavlja slijed pravila koja se moraju ispoštovati ukoliko želimo da bude potpun.

Glavni doprinos ovog eseja je u tome što je ponudio pojam demokratskog hedonizma kao shvatanja individualnih ograničenja slobode, kao i individualnih potreba za ograničenjem i slijedom pravila. Time se ukazuje na imanentnost pravila koja određuju svaki segment ljudskog života, ali i onih sitnih procedura koje upravljaju svakim pojedinačnim životom.

Lacanova politička teorija i bijeg od traumatskog jezgra

Lacanova teorija o autonomiji označitelja u simboličkom često se poziva u svrhu teoretiziranja politike kao polja nerazrješivih konflikata i kriza na koje ideologija odgovara uvođenjem imaginarne, „nemoguće“ rezolucije u obliku „parcijalne fiksacije“ identiteta³.

³ Dolan, F.M., Political Action and the Unconscious: Arendt and Lacan on Decentering the Subject, 345

Njegovo određenje simboličke interakcije kao fabrikovanja značenja u krajnjoj analizi omogućava shvatanje akcije kao subjektivnog pokušaja skrivanja originalnog nedostatka ili odsustva. Suprotno, za Hannah Arendt činjenica da je čovjek sposoban za akciju znači da se od njega može očekivati neočekivano, kao i da je sposoban izvesti nešto što je beskrajno nevjerovatno⁴.

Prema Lacanovoj političkoj teoriji svjetovi i identiteti očuvani u pamćenju zahvaljujući političkoj pozadini ne bivaju otkriveni niti objelodanjeni niti rasvijetljeni, nego su „artikulirani“, „proizvedeni“ ili „konstruirani“ sa svrhom koja leži izvan njihovog samog obrazloženja⁵. Prema Žižeku⁶, najradikalnija dimenzija Lacanove teorije leži u prepoznavanju simboličkog poretka kao ispresijecanog osnovnom nemogućnošću, struktuiranom oko nemogućeg/traumatičnog jezgra, oko centralnog nedostatka. Samim tim, politika je određena ideološkom konstrukcijom čija svrha nije pružiti nam bijeg od stvarnosti nego društvenu realnost po sebi kao bijeg od nekog traumatskog jezgra.

Razumijevanje ljudskih odnosa u duhu osnovnih pravila i kao zaštitu protiv traume beznačajnosti blisko je shvatanju ideologije Hannah Arendt kao pokušaja pružanja reda, integracije i

⁴ Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. 206

⁵ Dolan, F.M. (1995). *Political Action and the Unconscious: Arendt and Lacan on Decentering the Subject*. 346

⁶ Žižek, S. (2009). *The Sublime Object of Ideology*. 122

konzistentnosti fikcionog narativa samom carstvu međuljudskih odnosa⁷. Jedina razlika je u tome što je za Žižeka ideologija bit ljudskih odnosa koja je uvijek materijalizirana u našoj društvenoj realnosti. Svaka kultura, prema Žižeku⁸ nije ništa drugo nego oblik kompromisa, reakcija ne neku zastrašujuću, radikalnu nehumanu dimenziju svojstvenu ljudskom stanju po sebi. Stoga je suočavanje sa modernom politikom zapravo ohrabrivanje prihvatanja besmislenosti vokabulara političkog diskursa, a osnovna solucija pomenutoj beznačajnosti je formalna demokratija.

Žižek tvrdi kako je demokratski stav uvijek baziran na određenoj fetišističkoj podjeli, te nam kao takav omogućava da prihvatimo realnost ekološke krize, (na primjer), u njenoj bezosjećajnoj aktuelnosti, bez dopunjavanja nekom porukom ili značenjem. S druge strane, politička odluka bazirana na moći kao jednostavnom uvidu u stanje stvari predstavlja podsjetnik na rezultate disciplinske primjene modela znanje-moć u Foucaultovom tumačenju diskursa i proizvodnje kao četvrtog termina u matrici.

Paradoks „čokoladnog laksativa“ i „Posljednjeg čovjeka“

⁷ Dolan, F.M. (1995). Political Action and the Unconscious: Arendt and Lacan on Decentering the Subject. 346

⁸ Žižek, S. (2009). The Sublime Object of Ideology. 122

Alfonzo Cuarón⁹ je svoj film „Djeca čovječanstva“ zasnovao na pretpostavci da su mnogi scenariji za budućnost slični serijalu Big Brother i da je tiranija koja se danas zbiva preuzela drugačiji oblik prema kojem se u XXI stoljeću zove 'demokratija'. U trenutku kada glavni junak filma posjećuje bivšeg prijatelja a sada jednog od najviših državnih dužnosnika da bi dobio propusnicu za izbjeglice, scena prikazuje stan na Manhattanu kao homoseksualno ljubavno skrovište za pripadnike više klase. Stoga je više nego jasno da neplodnost o kojoj se u filmu govori zapravo nije njegova glavna tema, nego samo simbol za ono što je davno dijagnosticirao Nietzsche: zapadnjačka civilizacija kreće se u smjeru Posljednjeg čovjeka, potpuno ravnodušnog bića bez strasti i predanosti¹⁰.

Jasno je da današnji hedonizam kombinira zadovoljstvo sa

ograničenjem, što je posebno vidljivo u okviru Žižekovog primjera čokoladnog laksativa, koji djeluje po principu da samo ono što je doprinijelo rani može i da je izliječi. Jedan od osnovnih zadataka današnje *biopolitike* je borba protiv opasnosti do kojih može dovesti neograničeno konzumiranje droga, cigareta, seksa. Prema Žižeku, način na koji se danas borimo protiv tih „opasnosti“ ravan je

⁹ Žižek, S. (2008). O nasilju. 29

¹⁰ *ibid.*

paradoksu čokoladnog laksativa i vodi ka izumu kafe bez kofeina i opijuma bez opijuma.

Kao što rat može biti shvaćen kao sredstvo za postizanje mira i stvaranje uvjeta za raspodjelu humanitarne pomoći, tako i demokratija, prema Žižeku, podrazumijeva kako je uredu uključiti torturu i stanje stalne opasnosti, ukoliko će to riješiti problem „ispada“ i „viškova“ i pomoći ljudima da sazriju. Virtualna realnost koja nas okružuje postala je proizvođač kafe bez kofeina, mlijeka sa malim udjelom masnoća, piva bez alkohola i ljudi isključenih iz društvenog poretka (*Homini sacer*). I kao što je, prema Walteru Benjaminu područje čistog božanskog nasilja područje suverenosti unutar koje ubijanje nije patološki čin, tako i u okviru biopolitičkog premještanja *Homini sacer* ubistvo ne predstavlja ni zločin ni žrtvovanje (jer krivci su krivi jedino što su živjeli čisti prirodni život)¹¹.

Uživanje prema pravilima i protiv pravila – demokratija hedonizma

Uživanje kao Lacanov *jouissance* ili kao obično „enjoy“ napisano na pakovanju Coca-Cole zahtijeva pravila. Bez obzira na višak ili precijenjenost preostalog užitka, u svakom momentu

¹¹ Benjamin, W. (1971). Uz kritiku sile. 21-22

čovječanstvo u okviru „demokratskog“ reda i poretka djeluje „prema pravilima“.

Prema Žižeku, uživanje se odvija prema pravilima, a restrikcije koje postoje zbog nemogućnosti uživanja u određenim stvarima rješavaju se njima sličnim. Ipak, slijepo pridržavanje pravila u okviru demokratskog poretka nikako ne vodi ka stvarnom osjećaju slobode, nego stvara kratkotrajni privid. Jedna od zamjerki Lacanovoj teoriji je to što je svijet razmatrao u okviru simboličkog, a ne kao realnost. Međutim, upravo taj način doprinosi boljem shvatanju političkih termina, za razliku od shvatanja društva kao realnosti u okviru koje se ego mora prilagoditi i popustiti.

Prema Fukuyami, kraj historije je označio početak liberalne demokratije, međutim, kasnija dešavanja su pokazala suprotno. Također, cyber demokratija, koja bi trebala predstavljati najnoviji savremeni oblik slobode komuniciranja i djelovanja, zadržava u sebi mnoštvo pravila, procedura i nevidljivih veza.¹² Najznačajnija veza između demokratije i kroze demokratije ogleda se upravo kroz pojam „demokratskog hedonizma“ koji predstavlja metaforu za uživanje u okviru pravila, višak užitka, jouissance koji se suprotstavlja pravilima ne kršeći ih. Demokratija po sebi ne isključuje pravila, nego slobodu

¹² Žižek, S. (2008). O nasilju. 87

prema kojoj ih svaki pojedinac za sebe slijedi, uvodeći pri tome jedan novi termin: univerzalna pravila i ograničenja za uživanje i slobodu. Stoga demokratski hedonizam ne podrazumijeva beskrajno odavanje užitku, nego beskrajni slijed pravila postavljenih s ciljem ograničavanja pojedinačne slobode i sprečavanja nastanka viška krize i užitka.

...

Iako postoji veliki jaz između političke teorije Lacana i Hannah Arendt, ipak se slažu oko jedne činjenice, a to je da je svaki pojedinac sposoban za akciju. Kada je Foucault govorio o „proizvodnji zločina“ mislio je pri tome na začarani krug koji povezuje i prekršioce zakona i one koji zakon poštuju u jednu jedinstvenu cjelinu. Ideologija nikada ne postoji odvojeno od ljudi, jer su oni njen sastavni dio koji je stvara i podržava i/ili remeti.

Glavni doprinos ovih promišljanja je u tome što su ponudila pojam demokratskog hedonizma kao suprotnosti Lacanovom višku užitka i ograničenju slobode. Kriza u demokratskom poretku ukazuje na nemogućnost shvatanja individualnih ograničenja slobode, kao i individualnih potreba za ograničenjem i slijedom pravila. Začarani krug proizvodnje zločina i proizvodnje discipline u Foucaultovom

smislu podrazumijeva uvezanost svih struktura društva. Prema tome, kriza je prisutna u okviru svakog ograničenja koje kasnije vodi ka sasvim slobodnom kršenju istih i stvaranju mreže privida demokratskog odnosa.

Stihovi i priče o izgubljenim sjećanjima

Oni koji su zaboravili svoju prošlost osuđeni su da im se ona ponovi.

George Santayana („Reason in Common Sense“)

KAMENE USPOMENE I PLASTIČNE BUDUĆNOSTI

Sjećanja tmurna okovi su kamni
Odsjaj starog srebra na ledenom vratu
U vremenu što i misli crnim čini
Baš kao i nakit zamišljen u zlatu.

Okove teške kujemo u duši
U mislima što nam srcem gospodare
I zaklinjemo se Tiranu koji Razum ruši
Da samo borba i tmina mogu spokoj da podare.

Od gorkih bitki težak je kam
Poput riječi mučne k'o osveta u zoru
Od snenog bljeska što nježne duše je ram
On sprema za budućnost novu moru.

I zato, Stranče, što poljima hodiš ovim
Ne bacaj u pepeo potamnijela srebra
Zamisli se nad mrkim kamom tim
Jer ovdje su sjećanja dalja i od prvog Rebra.

ZAPIS O MLADOSTI

Vrijeme je saveznik boli
Tuge i razgovora dugih
Što prate misao i kad za pomoć moli
Na rastanku od snova ludih.

U osvitu nove misli,
U zanosu ludom što uspjeh obećava,
Vrijeme gradi zid od sjećanja pokisli
Da želji našoj bude neprobojna mećava.

Spori otkucaj sata čežnje ne umiruje
Dok boli potajno ćute
U magli godina o starim se ljubavima snuje
Baš kao da minute ne odmiču krute.

Al' mladost ne pozna igre godina,
Nit' osjeća dah vremena prolazni
Ona je dijete ludosti i nemira
Koje život vremenom nepravedno kazni.

Ona živi u snovima dugim,
U svakom uzdahu i skrivenom smješku
Što bruse dane dijamantima drugim
Ostavljajući im oluje vremenske neizbrisivu grešku...

PRVA LJUBAV

Kad jutarnji povjetarac donese
Boje novog dana i šapate zore,
Ja tražim pomoć da me ne odnese
U one tmurne večernje more.

Prošlost je saveznik tamni
Nježnih soneta što poljupce poje
I samo jedan dodir davni,
Priziva sjajne oči tvoje.

Duša je sonetni raj
Što vječno traži stihove nove,
Al' težak je osmijeh taj
Što sjenu baca na poglede nove.

Kada bi srce ogledalo bilo
Da u odrazu svome sve uspomene tka,
Onda bi duša kao stihova krilo
Ispjevala prošlost u liku što sja.

Taj lik je moga sjećanja dijete
Što s novim jutrom buditi se zna,
I saveznik očiju boje moje sjete
Jer vječni nemir prve ljubavi je kazna.

ŽUDNJA STRANCA

Negdje na strmoj stazi samoće
U predvečerje mirisom kišnim okupano
Ruka mi stranice prošle sreće dotaće
I kao u svetištu zastade ukupano.

Sred hartije bijele linijama urešene
Što sudbinu tvore međama svojim
Dušu mi presretoše rime davno unešene
Da svjedoče o ljubavi i čežnjama mojim.

Svaka riječ sjenku prošlog čuvstva budi
Što nekad je smisao života bilo
I obavija srce hladnoćom koja sudi
Zavjetu danom u vrelo junsko rumenilo.

Iz uvelih rima što gledaju me nijemo
Žudnja stranca nekog u daljini plamti
Jer kad ljubavi prošle zvuk čujemo
Tihi sram i nevjeru naša duša upamti.

PORTRET SJEĆANJA

Sjećanja portret je sol na platnu
Zvuk neizgovorenih riječi što titra u noći
Onaj posljednji osmijeh kojeg poljubac sroči
Povjetarac i ples na životnom klatnu.

Portret je sjena što korake broji
Usnulih zora i kapi kiše
Koja sol sa platna života briše
I guste mreže uspomena kroji.

Spomen je svaka na zalasku zraka
Zrnce što u mreži kristale plete
Sjaj u oku i cvijet boje sjete
Proljetni nemir s mirisom maka.

I ne da se srcu dotaći kista
Da bojama vedrim portret obasja
Jer život je svaki zrnce u polju klasja
Gdje i najmanja zraka sjenka je čista.

RATNI PLACEBO

Još jednom je spustila svoj tamni pogled na krovove koji su se gubili u daljini. Zvuk motora i lagano podrhtavanje aviona potvrđivali su joj da Sarajevo postaje sve dalje. Ali taj zvuk je vraćao i sve njene uspomene. Uspomene na malenu sobu, još manju sofu i najbolje prijatelje koje je ikada imala... Otvorila je svesku plavih korica i svoj pogled usmjerila prema njenim listovima. Iako je Zenica sada već bila daleko, slika joj je ostala sačuvana u mrežnjači oka...

„Dragi George,

Odlazim, a nisam se ni pozdravila sa njima... Nisam ih čak ni posjetila... Mislim da me se ne bi ni sjetili. Ili možda ipak?!

Ja nikada nisam zaboravila onaj mali stan, malene sobice sa pogledom na Bosnu, najtajanstveniju rijeku koju sam ikada vidjela. Vjeruj mi, u Sarajevu je ona potpuno drugačija, nekako slobodna, divlja, dok u Zenici zrači sputanošću, dostojanstvom i ljepotom. Da, ljepotom... Sada se sigurno pitaš zašto ti uopće pišem kada ćemo se ubrzo vidjeti, i zbog čega sam se baš sada sjetila ovog događaja.

Sada, nakon toliko godina, nakon toliko stradanja i novih početaka, ja sam, vjeruj mi, došla do kraja. Do kraja svog istraživanja. Početi

postdiplomski rad u stranoj zemlji, u njenim najtežim danima, za mene je bio veliki izazov. Nikada nisam bila tako hrabra kao tada. Još uvijek se sjećam Markovih riječi: 'Ne piše se dok ljudi umiru od gladi.' S tom me rečenicom dočekaao onog hladnog oktobarskog dana, kada sam postala njegov podstanar. Ali, tog dana sam postala i mnogo više. Možda sam se ja uselila u njegov stan, ali on je uselio u moje srce i ostao u njemu zauvijek.

Ni sama ne znam zašto sam odabrala Bosnu i Hercegovinu za moje istraživanje. Bar te 1993. godine to nisam znala. Danas mi je jasno da ja uopće nisam birala nju, nego ona mene. Raditi tako nešto u sasvim neljudskim, nehumanim okolnostima bio je za mene najveći izazov u životu. Znam da je britanski psiholog posljednje što je očekivao. Ali ja sam i danas sretna što mi je dozvolio da živim u najljepšoj sobi u kojoj sam ikada bila. Još uvijek se sjećam nježnih plavih zavjesa i okruglih šara na ćilimu! U Bosni ljudi zaista znaju uživati u svemu, čak i u najsitnijim detaljima. Nisam očekivala da će me prihvatiti, jer, nisam sigurna da li bih i sama tako postupila. Ipak sam ja bila samo još jedan dosadni stranac koji želi ispitati situaciju i vratiti se u svoju zemlju kao heroj. Ali, tu su pogriješili. Ja nikada nisam bila heroj. Samo sam živjela sa herojima.

Još uvijek mislim da sam pogriješila što nisam ostala u Bosni. Zapravo, što nisam ostala u Zenici. To je jedino mjesto na planeti na

kojem sam se osjećala sigurno. Da, osjećala sam se sigurno iako sam tamo bila u najtežim godinama. Ali, taj rat koji se vodio, ta stradanja i patnje, sve je nekako prolazilo pored mene kao da nisam živjela u toj istoj zemlji u kojoj ljudi gladuju, umiru, i pokušavaju da se odbrane. On je za mene stvorio jedan potpuno novi svijet, jedan svijet kroz koji sam shvatila cilj svoje postdiplomske teze. A to je kako opstati pomoću snage uma.

Shvatila sam da je bio iskren onog dana o kojem ti sada pišem. Dana koji je promijenio moj svijet, cijeli moj dotadašnji život. I neizmjereno sam mu zahvalna na tome.

Sjećam se kao da se jučer događalo... Dani su bili hladni i sivi, okupani zvucima sirena za zračnu opasnost i tužnim zavijanjem praznih stomaka. Marko je bio moj najbolji prijatelj, zapravo, jedini prijatelj kojeg sam imala u Bosni. Iznajmila sam sobu kod njega, u njegovom malom stanu na trećem spratu jednog zeničkog solitera. I tako je sve počelo... Moja postdiplomska teza, istraživanje, njegov fakultet, ratne strahote. Zanimljiv redoslijed zbivanja. Bio je izuzetno inteligentno, osjetljivo biće. Kada je imao četrnaest godina, umrla mu je majka, i od tada se još više povukao u sebe.

Živio je za knjige, mnogo je čitao i pisao. Ali mi nikada nije dao da pročitam niti jedno slovo koje bi zapisao u svoje bilježnice. Marko je studirao filozofiju i sociologiju, zbog čega se još više predao

knjigama. Mene je izabrala psihologija, zgrabila me u svoje kandže i od tada sam počela na svijet gledati kroz njena sočiva. Na svijet sigurno da, ali na Marka nikada. On je za mene ostao nepročitana priča...

Pričao mi je o svojim idejama, filozofskim promišljanjima, Michelu Foucaultu, a ja njemu o psihoanalizi, Jungu i kolektivnom nesvjesnom. Negdje u sredini maštanja ometale su nas granate, zračna uzbuna i glad. Marko je imao običaj reći da je to bio „jedan placebo za narod koji teži opijumu.“ Tada ga još nisam shvatala, ali nisam bila jedina. Otac mu se priključio nekoj humanitarnoj organizaciji i otišao u Njemačku. Marko nije htio da ide sa njim. „Čuvam sofu i knjige. Ako krenem, kako ću ih sve ponijeti sa sobom?!“, običavao je reći svima koji bi ga pitali zašto je u najgorim ratnim danima ostao u Bosni. Zbog toga su ga smatrali još većim čudakom. A i mene, jer sam neprekidno bila s njim.

Ja sam bila jedina koja je znala da njegov ostanak ima još jedan razlog, koji nije bio u direktnoj vezi sa sofom i knjigama. Ajla. Jedino žensko biće do kojeg mu je, nakon majčine smrti, bilo istinski stalo. Studirala je farmaciju i bila potpuno izvan njegovog filozofskog svijeta. Nikada nisam shvatila kako i gdje su se upoznali, ni kako se sve to odvijalo. Jedino što bih primijetila bio je sjaj njegovog tamnog pogleda svaki put kada bi razgovarao s njom. U tom smo periodu

imali samo jednu jedinu želju: da rat napokon završi. Znala sam da je imao brojne planove za budućnost, koji su uvijek počinjali i završavali sa Ajlom i pisanjem.

Zbog toga nisam bila iznenađena kada mi je, tog junskog popodneva, dok smo zajedno učili u njegovom stanu, rekao kako je njegov život bezvrijedan jer Ajla odlazi. „Ne postoji ništa na ovom svijetu što bi mene moglo odvojiti od nje, ali ona je izabrala bijeg. Ne mogu da vjerujem da odlazi, a toliko je toga pred nama!“ Bilo je to prvi put da Marko pokaže svoje osjećaje. Do tada ih je uvijek obavijao gustom mrežom intelektualnih spoznaja.

'Sve ovo, sve što nam se dešava, sve je rezultat takvih odluka. Bijega od nečeg, od neke situacije kojoj nismo dorasli. Trebamo nešto, a ne znamo šta. Onda dopustimo da nas drugi testiraju. Dio smo velikog eksperimenta, vjeruj mi. Samo što više ne znam ko je u eksperimentalnoj, a ko u kontrolnoj grupi. Ko je dobio pravi medikament, a ko tek placebo. Znaš kako ja mislim, mislim da je ovaj placebo čak i jači. Jer dobili smo nešto što ne djeluje, uz uputstvo šta sve može prouzročiti. A mi smo ljudi navikli da slušamo druge, a ne svoje vlastito tijelo. Svoje vlastite impulse. Prihvatamo sve onako kako jeste, kako nam je servirano. A polagano umiremo jer placebo nema funkciju. Istina je uvijek instrument moći...'

I tu nije bio kraj. Zapravo, za Marka jeste. Jedino čega se sjećam je strašni prasak, ošti bol u ramenu i udarac u glavu. Iskreno, udarca se i ne sjećam, kasnije su mi u bolnici rekli da sam udarila glavom od drveni rub sofe. Meni je sve bilo purpurno u tom trenutku, kao da sam lepršala na nekim oblačićima. Buđenje mi je donijelo samo košmar, i zbog toga se i danas zapitam da li bi mi bilo bolje da se nisam ni probudila. Da sam, poput Marka, utonula u vječni san i osvarila bar nešto od onog što sam planirala. Jer on sigurno jeste, sve drugo bi bila čista nepravda.

Tog je dana granata pogodila zgradu u kojoj smo se nalazili, proletjevši kroz našu sobu. Marko je odmah bio mrtav, geler ga je pogodio tačno u glavu. Nisam ni slutila da će mu posljednje riječi biti citat iz Foucaltovog djela, ali njemu to sigurno nije smetalo. Nestao je kako je i živio: u svojoj sobi, pored stare sofe boje mahagonija i knjiga. Kada sam njegovom ocu pričala šta se dogodilo, rekao je da u taj stan više nikada neće kročiti, i da mi ga prepušta. Osjećala sam da je krivio sebe jer nije bio uz Marka. A ja sam krivila sebe, jer sam preživjela eksperiment, ne otkrivši ni u koju sam grupu raspoređena... Nakon rata, Ajla se vratila iz Holandije. Udala se i otvorila apoteku u Markovoj ulici. Ima dva sina. Stariji se zove Marko i nedavno je

pobijedio na konkursu za najbolju kratku priču. Sada se sigurno pitaš zbog čega ti sve ovo pišem, dok u avionu stjuardese dijele osvježena i ljubazno mi se smješkaju. Ni sama ne znam, vjeruj mi... Ne znam zbog čega sam, nakon svih tih strahota, ponovo otišla u Bosnu, u Zenicu... Zbog čega sam sve to učinila, a nisam Ga posjetila...

Nisam posjetila stan jedinog prijatelja iz ratnih dana, jedinog koji mi je pomogao da napokon dovršim svoje istraživanje. I šta sam dobila sa tim? Ako misliš da sada razumijem traumu, varaš se... Još uvijek je to za mene velika tajna. Psihologija često nije dovoljna da objasni neke stvari. Kako ljudi, i pored svih strahota sa kojima se suočavaju, i dalje uspijevaju da zadrže svoje dostojanstvo? Da ga zadrže, da ga ponesu sa sobom u grob... Marku je to uspjelo. On je u onoj grupi koja je tačno znala šta je zapravo placebo, a šta pravi medikament.

Vjeruj mi, dragi, ljudi u Bosni su to davno otkrili. Ti, ja, ljudi slični nama, još uvijek će misliti da se dobrom psihoterapijskom metodom sve može izliječiti. Ali, znaj, Marko je uvijek govorio da vrijeme traumu ne liječi, nego je samo prekriva. I ona ostaje, baš kao i bol u mom ramenu koji je posljedica one granate. Ali ne žalim se, bar sam jednom u svom životu zaista iskusila pravi eksperiment. Život.

Čuvaj se, i vidimo se u Londonu. Tvoja odana prijateljica,

Liz

Zatvorila je plave korice i pogledala kroz prozor. Oko nje su sada bili još samo oblaci. Bijeli, prozračni, vazdušasti oblaci. Jedan od njih, onaj najbliži, podsjetio ju je oblikom na jednu sofu u jednom malom stanu u Zenici. I opet je osjetila ono isto podrhtavanje i blagi bol u ramenu. Zasiurno, to nije bio placebo.

Kada bismo mogli birati kako i čega se sjećati, sigurno bismo pogriješili. To je mnogo više od puke rekonstrukcije, jer se svakom njenom izvođenju pripisuje značenje. Tako ponekad ta značenja mogu postati destruktivna kako za osobu koja ih formira, tako i za okolinu, kulturu, naciju... A sve počinje sa osjetima...

U potrazi za izgubljenim osjetima

Dok je pogledom prelazio preko bijele hartije sa horizontalnim sivim linijama, pokušavajući da napiše pismo prijatelju iz Amerike, pred očima mu se stvorila davna, dobro poznata slika iz „onih devedesetih“, kako ih je običavao zvati. „Začudo“, pomislio je, „baš sada kad pokušavam da mu objasnim razloge zbog kojih se ne želim vratiti u Ameriku, sjetim se tog ratnog maja i razbijene šoljice od najkvalitetnijeg porculana.“ Nasmijao se, sam sebi, od srca, kao što je uvijek i činio kada bi mu u sjećanje doplovio miris vrelog voska, jeftinog ljepila i majčinih suza zbog gubitka jednog dijela porculanskog kompleta. Pri pomenu rata većina ljudi će se sjetiti straha, bolesti, mučnih prizora ubijenih i ranjenih, a njemu je pred očima bila samo slika velikog plavog šešira mlade engleske dame sa razbijene porculanske šoljice. I bez obzira koliko se drugi tome smijali, uvijek je govorio kako je sreća što se šoljica slomila baš tako da „ne razdvoji“ likove sa slike. Mladu englesku damu sa velikim šeširom koji joj je gotovo zaklanjao lice i visokog muškarca krupnih očiju koji je stajao pored nje. Te ratne 1993. godine bio je jedanaestogodišnjak, još uvijek premlad da bi shvatio sve što se oko njega zbivalo, ali ipak dovoljno odrastao da učestvuje u jednom tako zanimljivom događaju koji mu je i sada, četrnaest godina kasnije,

vraćao osmijeh na lice i suze u oči. Za trenutak je zastao, duboko uzdahnuvši, uzeo olovku i počeo da piše pismo prijatelju iz Amerike.

„James,

Sigurno ćeš se iznenaditi kada otvoriš ovu kovertu i vidiš da ti pored mog naučnog rada šaljem i pismo. Želim da ti objasnim razlog zbog kojeg se ne namjeravam vratiti u Ameriku. Molim te, ne budi ljut ili uvrijeđen, ona dva mjeseca koja sam proveo tamo, na tvom fakultetu, pomogla su mi više nego što sam se nadao. Naučio sam mnogo toga, kupio potrebnu literaturu i sada sam siguran u temu svog doktorata. Ali zaista ne želim živjeti tamo. I sada ću ti objasniti zašto.

Od svih Amerikanaca koje poznajem, ti si najbolje upućen u prošlost moje zemlje. Znam da si čitao knjige o Bosni i Hercegovini, proučavao našu historiju i književnost i da si čak svoje veliko istraživanje o traumi proveo baš ovdje. Zbog toga i želim razgovarati sa tobom otvoreno i reći šta je najviše utjecalo na moju odluku da ostanem ovdje. To je jedan događaj iz davne 1993., tmurne i teške ratne godine.

Tada sam imao jedanaest godina. Išao sam u peti razred osnovne škole, svakodnevno se boreći protiv gladi, straha i očaja. I

baš ta posljednja borba je bila najteža, jer je očaj najjači pratilac svih ratova. Glad i strah napadaju tijelo, ali očaj obuhvata cijelu dušu, stežući se oko nje poput krute omče. Ako ne poduzmeš nešto odmah, on će te slomiti tako da ćeš postati samo prazna ljuštura koja nijemo šeće kroz život. Slomljen duh je najveći neprijatelj čovjekov, vjeruj mi James, to sam tada shvatio iako sam još bio dijete.

Znao sam da ne smijem dozvoliti sebi da pokleknem pred izazovima kojih je u tom vremenu ludila bilo više nego ikad. Ovo što ću ti sada ispričati najbolji je primjer borbe koji sam ikada doživio. Možda će te podsjetiti na 'Kelilu i Dimnu' jer izgleda poput priče u priči, ali ja ću ipak da kažem 'ovako je to bilo!' Maj je te 1993. godine bio neobično hladan. Toliko hladan da smo potrošili i posljednje drvece koje je u podrumu čuvano za 'crne zimske dane'. A kada se to dogodi, preostaje još samo jedan način grijanja, ali on ne podrazumijeva grijanje stana niti očekivanje iznenadnih klimatskih promjena. Jedna od glavnih karakteristika tih ratnih godina je ta što smo sa komšijama postali bliži nego ikada prije.

Sve one mračne i hladne večeri smo provodili zajedno, a mjesto okupljanja je najčešće bio stan mojih roditelja. Tada bi se razgovaralo o svemu: politici, cijenama uglja i drva, „ratnom“ jelovniku (kako sa što manje brašna, ulja i soli napraviti što bolji

domaći hljeb), načinima na koje se od starih, iznošenih hlača može skrojiti torba, ili kako od plavog prekrivača iz humanitarnog paketa napraviti suknju, a možda čak i haljinu...

Sigurno misliš kako me razum izdaje, ali strpi se još malo, prava priča tek slijedi. Dakle, te hladne majske večeri, već po običaju, naše su komšije pokucale na vrata (zapamti da je u to vrijeme vladala redukcija električne energije, tako da zvono više niko nije ni koristio, a ako bi slučajno, u rijetkim trenucima kada je to bilo moguće, neko pozvonio, moja bi majka „skočila“ sa fotelje i uzviknula: 'Bježite u hodnik, eno opet sirene sviraju pred bombardovanje!').

U ratu čovjeku neka čula u potpunosti zamru, ugase se, nestanu, kao da nikada nisu ni igrala ulogu u prenosu osjeta, a neka se opet izoštre, pojačaju, gotovo do nekog „nadjudskog“ nivoa kako je to govorio moj amidža. Tako su i nama čula mirisa i okusa gotovo obamrla, jeli smo sve i svašta, ne razmišljajući o tome koliko je to zdravo, hranljivo ili koliko uopće još vrijedi. Sjećam se da su nam jednom u školi dijelili neki slani keks koji nije loše izgledao, a „kombiniran“ sa razmućenim mlijekom (jer imali smo samo mlijeko u prahu, a ponekad čak i žumanca u prahu, da samo znaš kakva su tek ona bila poslastica!), bio je čak i izvrstan. Kasnije je nekom palo na pamet da uradi analizu ispravnosti hrane (ma šta to značilo), i utvrdilo se da je moja omiljena poslastica stara više od trideset godina!

Možda se sada pitaš kako sam uopće mogao to jesti, ili prije, kako to da sam još uvijek živ, ali kažem ti, tajna je u otupjelosti čula. Bez obzira na to što sam magistar psihologije, taj fenomen mi još uvijek nije jasan. A možda nikada neće ni biti. Ali, kao što se neka čula ugase, druga se izoštre, kao što sam već napomenuo. Tako je, na primjer, naše čulo vida bilo savršeno. Svaku sam zadaću napisao u mraku, a kada sam imao taj luksuz zvan „svijeća“ osjećao sam se kao pod svjetlom reflektora. Ali ono što smo u ratu najbolje znali, najbolje od svega je iskoristiti svaki, pa i najmanji trenutak, na najbolji mogući način, baš kao da je posljednji. A svaki je i mogao biti posljednji, vjeruj mi James, ali se o tome nikada nije otvoreno razgovaralo. Pa ni te večeri o kojoj ti želim pisati, a uporno mijenjam temu.

Oprosti mi, to nije zato što nešto izbjegavam, nego se odjednom pojavilo toliko toga što bih ti želio reći, da jednostavno ne znam kako da se opredijelim samo za jedno. Rekao sam ti da je ovo 'priča u priči', baš kao što je i svaki onaj ratni dan jedna mala priča u velikoj zbirci Preživljavanja. Ali evo, vraćam se ja toj večeri. Naše su komšije bile braćni par srednjih godina, bez dece. Živjeli smo oko deset godina na istom spratu, ne poznajući jedni druge, sve dok nas rat nije upoznao. I od tada smo postali nerazdvojni. Ja sam se već bio navikao na njihovo prisustvo, ali prije svega jer je podrazumijevalo pravu večernju „gozbu“, kako smo je tada nazivali.

Moja majka bi napravila pravi domaći ratni hljeb, komšinica bi donijela margarin i džem od marelice koje joj je poslala sestra iz Njemačke, (vjeruj mi, nikada u životu nisam upoznao tu ženu, a zauvijek ću joj biti zahvalan na tim slatkim trenucima koje mi je omogućila), i okruženi čudnim šumovima koji su dopirali iz našeg radio-aparata priključenog na agregat što je, naravno, bilo djelo mog oca, inženjera elektrotehnike, mi bismo otpočeli našu gozbu. Baš tako je bilo i te večeri. Dok su moj otac i komšija pokušavali da 'izoštrem' signal na našem, tada već dotrajalom kasetofonu, ja sam nožem 'crtao' sunce i morske valove od džema na velikom komadu domaćeg hljeba.

Sjećam se da sam, prije nego sam ga pojeo, razmišljao kako bi bilo krasno otići negdje na more, uživati u plavetnilu i suncu, ne plašeći se bombardovanja, granatiranja i svih ostalih ratnih užasa. U tim mi je godinama najviše nedostajala moja sloboda, osjećao sam se poput životinje uhvaćene u kafez čije se rešetke neprekidno pomijeraju smanjujući njegovu površinu, tako da mi je nekada izgledalo da imam tek toliko prostora da na njega stanu moja stopala. Ali da me tada neko pitao šta bih više volio, zauvijek stajati na jednom malom, ograničenom prostoru, ili potražiti neki drugi, ali pri tome duboko zagaziti u onaj očaj koji sam ti opisao na početku pisma, ja bih izabrao vječno stajanje u mom malom kafezu prepunom iskustva.

Danas sam sretan zbog svoje odluke, i to će ti biti jasno kada pročitaš ovo pismo do kraja. Tako, dok su se moj otac i komšija, inače profesor fizike, dogovarali kako da poprave prijem da bismo napokon mogli čuti one čuvene vijesti u osam sati, moja je komšinica iz torbe u kojoj je uvijek donosila džem i margarin izvadila neku malu zelenu vrećicu. Još uvijek se sjećam kako je moja majka prvo sa nevjericom, a zatim sa velikom osmijehom prišla tom nepoznatom objektu, uzela ga u ruke i počela da pleše po kuhinji držeći ga u ruci. To mi je bilo toliko čudno da sam u momentu zaboravio na morske valove od marmelade koji su se jedva nazirali na skoro pojedenoj kriški hljeba.

Za to vrijeme je moja majka sa oduševljenjem koje sam kod nje primijetio samo onog dana kada sam proglašen za najboljeg učenika u razredu pokazivala mom ocu i komšiji meni još uvijek vrećicu nepoznatog sadržaja. Istog trenutka su njih dvojica napustili svoje 'majstorisanje' i pridružili nam se u kuhinji. Sjećam se samo da je majka rekla kako ćemo konačno popiti 'pravu bosansku kahvu', a ne onu koju je zvala 'ječmenjuša'. Tada mi je bilo jasno da je nepoznati predmet zapravo vrećica mljevene kafe koje u kući nije bilo već godinu dana. 'Ječmenjuša' je naziv za ratni napitak od ječma sa malo prave kafe. To je bila jedina zamjena koju smo mogli nabaviti, a često nismo imali ni zrno kafe da dodamo, pa smo pili samo obični

kuhani ječam. Mislim da će me taj okus pratiti dok živim, jer ni kao jedanaestogodišnjak nisam mogao da ga ne probam. A onda sam ga neprekidno pio, ne zato što mi se sviđao, nego zato što sam želio biti dio te zabavne družine i slušati njihove priče.

Ako je moguće reći da postoje i zabavni dani iz tog strašnog perioda, onda su to za mene bili zasigurno ti razgovori. Međutim, najzabavnije od svega je bilo gledati tu zanimljivu družinu kako se sprema da napravi prvu pravu kafu nakon toliko godina. Otac je pronašao i posljednji komad drveta i stavio ga u peć za loženje, dodavši još i komade starog papira, novina i neke kartonske kutije za koju mi nikada nije bilo jasno odakle se stvorila. Majka je za to vrijeme iz staklene vitrine vadila naše najljepše porculanske šoljice. Nisam mogao da vjerujem da će piti iz njih, jer je taj porculan već decenijama bio u porodici i nikada ga niko nije koristio. Moj djed, majčin otac, nekada davno ga je dobio na poklon od svog šefa, moja ga je nena čuvala kao najveću dragocjenost i dala ga mojoj majci kada se udala. To je komplet od izuzetno kvalitetnog porculana, a svaka šoljica je na sebi imala sliku engleske dame sa velikim šešikom i gospodina krupnih očiju koji stoji pored nje. Ako si već počeo da se čudiš kako sam sve to uspio vidjeti na jednoj maloj šoljici, zapamti da je to čuvano kao najveće porodično bogatstvo i da se uvijek

pokazivalo svakom gostu koji bi došao u naš stan. Mislim da sam znao nabor na svakoj maloj tacni, žmireći sam mogao pokazati na mjesto gdje je jedna šoljica bila oštećena, a da ne govorim o šeširu dame na slici.

Tada sam još maštao da su ta dva lika živi i da stvarno postoje negdje, zamišljao sam razne priče o njima, pitao se da li ću ih nekada upoznati i da li i oni piju 'ječmenjušu' ili imaju neki bolji napitak. Onog časa kada sam vidio kako moja majka priprema 'porodično blago', moje su vizije oživjele. Pitao sam se kako će to biti kada, po prvi put, gusta crna tečnost zamuti bjelinu porculana. Da li će šešir mlade dame i dalje na isti način skrivati njeno lice, da li će oči onog gospodina i dalje imati onaj isti sjaj, da li... Hiljadu pitanja se rojilo u mojoj maloj glavi te hladne majske večeri 1993.! Kuhinja je zaista veličanstveno izgledala: obasjana slabom svjetlošću jedine svijeće koju smo imali, ispunjena tihim šumom dogorjelog drveta u peći i sa skupocjenim porculanskim šoljicama na velikom stolu najviše je podsjećala na tajne odaje u kojima se krije princeza iz bajke koju mi je majka nekada pričala pred spavanje. I lica mojih roditelja, kao i komšija, bila su nekako drugačija, svečana, ozarena, da sam na trenutak zaboravio na pokretne rešetke kafeza koje me okružuju i osjetio se potpuno slobodnim, kao da letim na mojim valovima od ma-

rmelade. Ali tada se desilo nešto što je pomutilo cijelu tu idilu. Jedna šoljica nije izdržala toplotu crne tekućine koju je majka pažljivo sipala u nju.

Još i sada se sjećam zvuka slomljenog porculana, majčinog vriska i suza u očima zbog gubitka jednog dijela porodičnog blaga. Otac je ukočeno sjedio na stolici, kao da ga je iznenadna tragedija paralizirala, komšija se trudio da pokupi dijelove razbijenog porculana, a komšinica je, naricajući od tuge i proklinjući trenutak kada su odlučili da piju baš iz tih šoljica i rat jer je on uvijek, pa i tada, za sve kriv, pokušavala da obriše crni mlaz koji se širio po stolu. Ja sam stajao u uglu i pitao se šta se desilo sa engleskom damom i gospodinom, da li ih je ovo razdvojilo, da li je narušilo njihov život i šta će sada biti sa svima nama... Nekako je taj porculan 'živio' sa nama, tako da sam ja mislio da njegovim gubitkom nestaje i jedan dio naših života i pitao sam se kako ćemo nastaviti. Sigurno sada misliš kako je uopće moguće da u tom vremenu stradanja, boli i patnje neko tuguje i velikom tragedijom smatra razbijenu šoljicu, ali to je naša osobina. Čak i u najtežim trenucima poput tih ratnih, kada smo živjeli 'od danas do sutra', gladni i prestrašeni, mi nismo zaboravili da uživamo u stvarima koje nam mnogo znače.

Ta je večer, bez obzira na nemili događaj, najveličanstvenija večer u mom životu jer smo dokazali da ni pored svega što smo

preživjeli nismo izgubili duh i dostojanstvo. Kada je moja majka, sa ponosom domaćice, odlučila da prvu ratnu kafu popijemo iz starog porodičnog porculana, znao sa da u svima nama postoji nešto mnogo više nego što smo čak i sami svjesni. To je ta neprekidna borba, neposustajanje ni u najgorim situacijama, spremnost da se pomogne drugom, sposobnost da se uživa. Da, to je to. To je ono što ja zovem 'umjetnost uživanja', bez obzira na hedonistički prizvuk koji taj naziv u sebi sadrži. Ako nas sada smatraš hedonistima, znaj da je to hedonizam u prijateljstvu, ljubavi i požrtvovanosti. Sjećam se da je komšija odmah otišao do stana i vratio se sa nekim starim, gotovo potrošenim ljevilom za staklo koje je imalo jak, ustajao, sasvim neprijatan miris. Zaista je bila veličanstvena naša mala kuhinja u tom trenutku, dok su četiri osobe na sve moguće načine pokušavale da ponovo sastave porodično blago. Danas znam da su te večeri ponovo sastavili naša srca.

To je ta priča zbog koja je najviše utjecala na moju odluku da ostanem ovdje. Možda ti još uvijek nije jasno kako jedna razbijena porculanska šoljica može navesti na razmišljanje o tako ozbiljnim stvarima kao što je odlazak iz rodne zemlje. Ali te noći se u meni, malom jedanaestogodišnjem dječaku nešto probudilo, neka davno zaspala svijest o postojanju, o umjetnosti uživanja na ovom prostoru. Shvatio sam da bez te požrtvovanosti, bez te želje za pomoći, tog

načina doživljavanja prijateljstva i prijateljske atmosfere ja ne mogu živjeti. Gdje god otišao, uvijek su me pratile budne oči onog gospodina sa porculanske šoljice, koje kao da su me upozoravale da nikada ne zaboravim večer u kojoj se ponovo rodio naš duh. Večer u kojoj su moji roditelji ponovo uvidjeli koliko smo zapravo bili jaki i pri mutnoj svjetlosti dogorjele svijeće. Naš poznati pjesnik, Musa Ćazim Ćatić, jednom je napisao ovaj stih:

*'U tuđini tek osjeća d'jete
Prava ljubav da mu puni grudi,
Gdjeno tuđim jezikom se zbori,
Gdje su ljudi drugačije čudi.'*

Pravo značenje tog stiha sam shvatio tek za vrijeme mog boravka u Americi. Tada mi je postalo jasno da bez nekih stvari u životu jednostavno ne mogu. Ne mogu bez žubora Bosne u predvečerje, spokoja mog Obalnog bulevara i one porculanske šoljice koja me, zalijepljena ponosom i snažnim duhom, svakog dana gleda iz staklene vitrine. Mogu slobodno reći da je ona za mene onaj Proustov kolačić koji mi prizove u sjećanje jednu večer u kojoj sam shvatio razliku između 'otupjelih' i 'nadjudskih' čula, kao i pravo značenje sintagme 'umjetnost uživanja'. Tu umjetnost sam našao samo u mojoj

zemlji. I zbog nje i prijatelja ću ostati ovdje. Sada sam siguran da će tema mog doktorata biti čula i osjetila.

Ne budi razočaran ili uvrijeđen zbog moje odluke. Kada poželiš, uvijek možeš posjetiti Bosnu i Hercegovinu. Ko zna, možda se i ti zainteresiraš za ove ljude i njihove običaje, pa odlučiš ostati da ih bolje upoznaš. Ne mogu više pisati, a i ne znam šta bih više. Rekao sam ti sve što sam imao. Sada žurim, idem u potragu za izgubljenim osjetima. Primi moje najiskrenije pozdrave i zahvalnost.“

Dok je adresirao kovertu, bio je svjestan da bi mnogo jednostavnije bilo poslati sve to elektronskom poštom, ali to mu više nije bilo važno. U toj situaciji, vrijeme je bilo samo još jedan nabor na beskrajnom plaštu života. I ništa više. Odložio je olovku i zamislio se. Ponovo je vidio onaj isti stol, malu kuhinju, četiri osobe kako na sve moguće načine pokušavaju popraviti nešto što za jedne predstavlja porodično blago, a za druge dragocjenost najboljih prijatelja, simbol velikog prijateljstva u vremenu ludila.

Ako njegovo pismo pročita još neko, možda će se zapitati kako je moguće da je donio takvu odluku. To mu više nije bilo važno, jer je imao mnogo toga o čemu je trebao razmišljati. Iz vitrine su ga gledala dva bića koja su zajedno sa njim preživjela godine užasa i ostala

nerazdvojna čak i u najtežim trenucima. Da zaista postoje, sigurno bi i oni mogli ispričati zanimljivu priču o jednoj maloj zemlji u kojoj ljudi znaju cijeliti jedni druge čak i onda kada stoje u malom kafezu sa pokretnim rešetkama koje se svakim danom, svakim satom sve više približavaju, ostavljajući prostora samo za mala stopala i jedan veliki, neuništivi duh. Dostojanstvo je ono što nikada nije napustio, bez obzira na to da li je pio pravu 'bosansku kahvu' ili samo običnu 'ječmenjušu'. Prije nego je izašao iz sobe, još se jednom nasmiješio svojim vijernim prijateljima iz djetinjstva, koji su ga nijemo promatrali iz vitrine. Krenuo je u svoju veliku potragu, ni ne sluteći da bi mu na ovom 'podsjetniku' od porculana zasigurno zavidio i veliki Proust.

POST BELLUM

Početak uvijek dolazi posljednji...
Poput smrti što pruža se do zvijezda,
Poput rastanka bez suza i grijeha,
Zadnja je stanica uvijek prva odrednica...
Miris toplog voska dogorjele svijeće
Početak nove tmine zagovara
Donosi u snove stara sjećanja
Posljednje susrete i novo vrijeme...
Svaka je uspomena klica početka,
Novo jutro u rumenoj zori okupano,
Rosa na cvijeću i osmijeh u očima
Što čekaju na ognjištu davno napuštenom...
Tako i sada, u eri magle i ledenih kiša
Što šire mirise opojnog ludila i
Donose vjetrove izgorjelih čežnji
Kraj početka živi tek u snovima
U opojnom dimu s okusom smrti,
U malom bljesku na prozoru
Tek pokojom sunčevom zrakom okupanim...
Bitke u nama još uvijek žive,

Baš kao i prvi put,
Još uvijek drhtimo pred svakom
Dogorjelom svijećom...
Tama je početak što nas u borbe vodi
I žudi da ostane uz nas još dugo
Poput boje novog početka
Što kraja ne dotiče
A uvijek i iznova boli i peče...

*Sangra alla sangre*¹³

¹³ Krv svoju krv doziva (u kontekstu sjećanja, smatra se kako se ista prenose generacijski u smislu generacijskog prenošenja iskustava, doživljaja i trauma)

Književnost kao riznica sjećanja

Poezija, proza, književni izražaj u svakom smislu su bogati sjećanjima. Bez obzira što svaki trag na papiru predstavlja odraz jedne duše, njenog postojanja i njenih sjećanja, on također predstavlja i formirana sjećanja ili ideje sjećanja za sve koji ga čitaju.

Pružiti nekom djelić svoje memorije, ne vodeći računa o njenog preciznosti i kapacitetu dugoročnog pamćenja, velika je odgovornost. Čak i u trenucima u kojima mislimo kako te riječi na hartiji niko nikada neće pročitati... Odgovornost ostaje. Čitaoci biraju, odlučuju i traže ono što žele i voli... Pisci pružaju dio sebe onima koji to žele i onima koji to ne žele, podjednako... Uzimanje je u različitim razmjerama. A šta je uopće književnost? Šta je pjesništvo?

Šta je pjesništvo danas, u eri interneta, Facebooka i Twittera? Da li je to sada samo odraz najdubljih emocija spreman da se izloži prkosnom bivstvovanju jednog virtualnog “like”, ili još uvijek postoje oni koji vjeruju u moć “mastionice i pera”, požutjele hartije i tvrdih korica? Bez obzira koji odgovor odabrali, jedno je sigurno: nije važno da li se piše na poleđini stare sveske ili se dodiruju crne tipke na tastaturi, iste nesvjesne sile kreiraju sudbinu otisnutih stihova.

Koje su to sile što pokreću pero pjesnika? Da li je to uvijek onaj veliki, nevidljivi dio Freudovog ledenog brijega, ili se u sve

umiješao i znatno manji, svjesni dio? Na to su pitanje brojni kritičari i psiholozi pokušavali dati odgovor. Međutim, često je bilo nemoguće donijeti konačnu odluku, jer, kao što bi se većina umjetnika složila, stvaralački rad je iscrpljujući posao koji ne priznaje isključivost.

Pjesnici su se vijekovima pozivali na „više sile“, Muze koje ih snaže i podaruju im najljepše stihove, bogato nesvjesno iz kojeg crpe inspiraciju. Iako su brojna istraživanja pokušavala dati odgovor na pitanje da li nesvjesno zaista djeluje neovisno od svjesnih procesa, naučnici nisu uspjeli doći do jednog jedinstvenog odgovora. Također nije poznato da li su remek djela svjetske poezije nastajala u onim trenucima u kojima bi svijest zatajila, ustupivši mjesto nepoznatim, neuhvatljivim silama.

Rudolf Arnheim u svom eseju „O inspiraciji“ ilustrira primjer vajara Jacquesa Lipchitza, koji je svoje trideset tri skulpture nazvao „poluautomaticima“, tvrdeći da su nastale potpuno automatski i naslijepo.

„On je ispitivao da li su te glinene figure pogodne za bronzu, te je pravio nužna dotjerivanja. Štaviše, među mnogim likovima koje mu je nagovještavao neki komad, on je izabrao najistaknutiji, pa je zatim nastavio svjesno da radi na njemu sve dok mu se vizija nije razjasnila... Za vrijeme od skoro pola vijeka svog rada kao vajara zapazio je da je često, poslije razdoblja

*napetog i kontroliranog rada, osjećao snažnu želju za nekom vrstom slobodnog lirskog širenja koje nije moglo da se zaustavi."*¹⁴

Tvrdio je da su mu ta trideset tri semiautomatika obogatila maštu većom slobodom, ali i okončala opsesiju za takvim načinom rada.

C.G. Jung je, proučavajući snove i njihova značenja, došao do zaključka da nescvjesno funkcionira na zadovoljavajući način samo ako i svjesno ispunjava svoj zadatak u granicama svojih sposobnosti. Doživljavati poeziju samo kao rezultat nescvjesnih impulsa potpuno bi nas zarobilo u njihovu mrežu. Albert Einstein je svoja razmišljanja nazvao kombinatoričkom igrom izvjesnih znakova i manje-više jasnih predstava, čiji se rezultat uvijek morao prevesti u riječi i ostale apstraktne znakove. Potpuna svjesnost bi, prema njegovom mišljenju, bila granični slučaj, i samim tim sasvim nemoguća. Pjesnik stvara svoju poeziju pod utjecajem nescvjesnih impulsa, ali oni stupaju na snagu tek kada svjesni procesi dobro „pripreme teren“. Time se objašnjava i činjenica da nescvjesno umovanje ponekad može da riješi problem koji se opire i najjačem svjesnom naporu.

Poezije nema bez historije, kao što nema ni psihologije u onom praiskonskom, arhetipskom smislu. Taj odraz prošlosti sadržan je i u

¹⁴ Arnheim, R. (2003). Prilog psihologiji umjetnosti. 32

današnjoj poeziji koja se kroz elektronski, virtualni svijet pokušava oduprijeti vremenu koje je potiskuje u sve dublje razine društvenih margina. Duša (prvenstveno poetska) nije ostatak ponovo pokrenute ideologije, nego korelat određene tehnologije vlasti nad tijelom. Ona postoji, stvarna je, neprekidno se proizvodi oko tijela, na njemu i u njemu, pomoću vlasti koja se vrši, kroz nadziranje, dresiranje, prevaspitavanje. To je historijska realnost duše rođene u metodama kažnjavanja, nadzora i prinude. Na njoj se primjenjuje određena vrsta vlasti, stvarajući na taj način polje znanja na temelju kojeg su izgrađeni različiti pojmovi i podijeljene oblasti analize. Čovjek - poeta koji bi trebao postati slobodan na taj način je rezultat potčinjenosti čiji su korijeni duboko u prošlosti i njegova duša je i sama dio vlasti nad tijelom, rezultat i instrument političke anatomije, tamnica tijela.

Ta ista politika tijela, skrivena u strofama koje predstavljaju bijeg u slobodu bivstvovanja, prožima se kroz povijesne hartije i internetske tražilice. Bez obzira šta pokušavali, pjesnici danas, svjesno ili nesvjesno, nasljeđuju um prethodnika i tamnicu njihovih duša, s ciljem potrage za oslobođenjem i ljudskosti, kroz pero ili kroz mrežu. Maurice Merleau-Ponty u svojoj „Fenomenologiji percepcije“ naglašava kako smo mi kartezijanskom tradicijom navikli da zavisimo od objekta, razvijajući pri tome odvojene definicije duše i tijela. Tako

se tijelo definira kao suma dijelova bez unutrašnjosti, a duša kao samostalno biće bez distance.

Međutim, iskustvo vlastitog tijela, prema Merleau-Pontyju, otkriva dvosmislen način egzistencije.

„Ako pokušam da ga pomišljam kao svežanj procesa u trećem licu – ‘vidno opažanje’, ‘motoričnost’, ‘seksualnost’ – razabirem da ove funkcije ne mogu biti međusobno povezane i s vanjskim svijetom odnosima kauzalnosti, one su sve konfuzno preuzete i implicirane u jednu jedinstvenu dramu. Tijelo nije objekt. Iz istog razloga, svijest koju imam prema njemu nije misao, to jest ja ga ne mogu rastaviti i ponovo sastaviti kako bih o njemu formirao jasnu ideju. Njegovo jedinstvo uvijek je implicitno i konfuzno. Ono je uvijek nešto drugo od onoga što ono jest, uvijek seksualnost istodobno kada i sloboda, ukorijenjeno u prirodi u istom trenutku kada se preobražava kulturom, nikada samo u sebi zatvoreno, nikada premašeno.“¹⁵

Iz dvosmislenog načina egzistiranja tijela proizilazi i duša kojom se isprepliću prošlost i sadašnjost, djelovanje kroz arhetipsku mrežu internetskih pretraživača.

Upoznati tijelo Drugog moguće je samo kroz doživljaj tog tijela, što je i Descartes jako dobro znao i o čemu je pisao u jednom pismu Elizabeti. Na sličan način, upoznati poeziju Drugog znači

¹⁵ Merleau-Ponty, M. (1990). Fenomenologija percepcije. 236

približiti joj se, sukobiti sadašnjost sa prošlošću kroz modernu tehniku budućnosti. „Živo tijelo“ još od Freuda, preko Binswangerera pa do Merleau-Pontyja, subjekt je koji povezuje psihologiju, filozofiju i poeziju (umjetnost). Ono je originalni izvor metafore kao oblika kognicije, načina razmišljanja i osjećanja koje dolazi prije jezika. Baš kao što je i Merleau-Ponty zaključio da problem svijeta (i vlastitog tijela) nije taj da je sve izvan njega, nego taj da sve počiva unutar njega. Cezanneovim riječima opisano:

„Ako slikam sve male modre mrlje i sve male kestenjaste mrlje, ja skrećem pažnju na to kako on (slikar) gleda... K vragu, ako oni slute kako združujući nijansirano zeleno sa crvenim, rastužuje jedna usta ili nasmješkava jedan obraz.“¹⁶

Zasigurno, združujući prošlost i sadašnjost, pero i Google, kritiku i “like”, gradi se jedna nova vrsta poezije, jedan spoj modernog i arhetipskog, ali u suštini jednog istog cilja: traganja za čovjekom i humanošću.

Dok je Cezanne prema Balzacovom opisu iz „Šagrenske kože“ cijeli život želio nacrtati stolnjak svježeg snijega, misli nasljeđuju jezik i jezik je njihovo tijelo. Prema Lacanu, jezik je kreacija radikalno

¹⁶ Ibid.

imaginarnog. Iskustvo tijela otjelovljeno je kroz jezik, stvarajući tako most između psihičkog i somatskog, duše i poezije. Mi ne proizvodimo um, ali onog trenutka u kojem smo ga uvidjeli u osnovi stvari, počeli smo da djelujemo, mislimo i pišemo. Tijelo kao predmet proučavanja, meta mikroba i virusa, kao jezik i metafora ostaje dio jednog jedinstvenog diskursa moći, u kojem se spajaju realno i imaginarno, a koje vodi do epistemološkog procvata nauke. Poezija je u tome našla svoje mjesto na čvoru u kojem se prepliću moderno i arhaično i kao takva nastavlja da živi za one koji u njoj vide izlaz iz krize postojanja.

Svako istinsko umjetničko djelo ne bi trebalo da se uguši u valovima umjetnikove senzibilnosti. Nesvjesno umovanje, sa svim primitivizmom koji ga okružuje, upravo to i omogućava. Međutim, zadatak obrade tog „sirovog“ materijala rezerviran je za najviše funkcije uma, koje pronalaze red u neredu. Prema Arnheimu, umjetnik koji bi se u potpunosti prepustio svojim automatskim impulsima bio bi kao eolska harfa čije strune pokreću sile prirode. Ali, da bi se te slike oslikale, potreban je budni, „*nadahnuti Orfejev um da prihvati moći koje pokreću sve žive stvari, ali ne kao njihova pasivna žrtva nego kao tumač koji prevodi radnje tih moći u artikulirane oblike i tako ih otkriva svim ljudima.*“¹⁷

¹⁷ Arnheim, R. (2003). Prilog psihologiji umjetnosti. 40

Zbog toga, bez obzira da li pišemo kritiku ili jednostavno “*kliknemo like*” ispod stihova od kojih nam je ustreptala duša, mi uvijek pronalazimo vezu između prošlosti i budućnosti. U ovoj potrazi će mnogi od nas izgubiti pero a pronaci Google ili neki drugi pretraživač, ali će duša i poezija uvijek zadržati i jedno i drugo. Zbog toga je svako istinsko djelo spoj svjesnog i nesvjesnog, arhetipskog i modernog, Orefejevog uma i Euridikinog pogleda, koji samo zajedno čine ono čemu se vijekovima divimo - poeziju.

Zašto riječi za sjećanje?

Iz Dnevnika jedne studentice

Riječi su nedovoljne da bi se dočarala svježina i raskoš koju u sebi nosi svako pravo umjetničko djelo. Negdje između stihova, nota i boje kriju se davne uspomene umotane u šarene snove sjećanja. Ma koliko i ma gdje pokušavali pobjeći, njihov korak je uvijek brži i snažniji. Nije teško zaključiti da su baš te uspomene što žubore u magli onaj kamenčić na koji se spotaknemo svaki put kada odlučimo krenuti dalje.

Veliki umjetnici su slavljani ne samo zato što su uspjeli oživjeti svoja sjećanja, nego i zato što su uspjeli pronaći put koji vodi ka ujedinjenju prošlosti i budućnosti. Sintagma „univerzalne životne istine“, dobro poznata kako kritičaru tako i učeniku na času lektire, govori o jednoj jedinstvenoj tački u kojoj se sjedinjuju tri različita vremenska perioda, tri velike prekretnice: prošlost, sadašnjost i budućnost. Na prelazu iz jedne u drugu, na toj trnovitoj stazi, smjestile su se rime i taktovi, da zajedno boje portret života...

...Kažu da mašta postaje stvarnost onog trenutka kada počnemo da je živimo, a ne sanjamo. Život je danas izgubljen u magli svakodnevnice, a snovi su postali kist kojim crtamo nikad dovršene

karikature prošlosti. Zaključani između onog što je bilo i onog što se sada dešava, ljudi nisu u mogućnosti da pronađu ključ od vrata života.

Jako je teško predstaviti trenutak u kojem su nestali entuzijazam i želja, a rodila se mutna gorčina nedovršenog poteza. Možda su ga sa sobom odnijele godine užasa, koje su ostavile jasan trag na životnom portretu. Taj trag je ono što u sebi nosi svaki stanovnik Bosne i Hercegovine, a samo su rijetki oni koji su nakon njega pronašli nove poteze i nastavili živjeti svoje lično umjetničko djelo. Jer život je umjetnost, a to zavisi samo od oka promatrača...

Upoznati druge i otključati zidove njihovih tvrđava, put je koji vodi ka otkrivanju sebe, svojih vlastitih vrijednosti i sklonosti. Veliki Van Gogh je jednom prilikom izjavio da *nema plave bez žute i bez narandžaste*. Te su riječi sigurno plod trenutka u kojem su nastali najbolji potezi kistom ovog čuvenog slikara. Vjerovatno tada nije bio ni svjestan da svako ulje na platnu predstavlja jedan život koji treba otkriti i upoznati. I kao što ni njegove slike ne bi bile to što jesu, niti bi ikada dospjele u najpoznatije svjetske muzeje da različite boje na njima nisu ujedinjene, tako ni stanovnici Bosne i Hercegovine nikada neće proširiti svoje granice i vidike dok ne postignu jedinstvo na portretu života.

...Ovoj zemlji nikada nisu ni bile potrebne takve riječi, jer je raznovrsnost njenih predjela uvijek odavala najljepšu sliku. Ne postoji

ništa što bi riječima moglo dočarati njenu ljepotu, jer, kao što je već rečeno, riječi su nedovoljne kada se radi o umjetničkom djelu velike vrijednosti. Nije potrebno objašnjavati koliko je teško pomoći ljudima da napuste svoje „tvrđave“ i okrenu se jedni drugima. Često nije lako ni shvatiti načine na koje oni sami to uspijevaju. Ali sigurno je da svaki stanovnik Bosne i Hercegovine ima svoj lični, mali, skriveni ključ koji otvara vrata života.

Život nije nestao na ovim prostorima, on je samo zaključan negdje na granici prošlosti i sadašnjosti, na tankoj liniji koju se mnogi boje preći, jer nisu sigurni kuda ih ona vodi. Hrabrost ima onoliko definicija koliko ima ljudi, ali bi se većina mogla složiti sa jednom. To je sposobnost priznavanja vlastitih nedostataka i spremnost za njihovo ispravljanje. Svaki je čovjek ogledalo u kojim se možemo vidjeti i shvatiti koliko smo slični u svojoj različitosti. I koliko trebamo druge da bismo mogli pronaći načine za vlastitu korekciju.

Možda zvuči jednostavno, ali to je ipak naš životni zadatak, kojem pristupamo onog trenutka kada s prvim plaćem udahnemo i prve atome snage. Ljudi su mnogo jači nego što to misle o sebi, jači čak i od onih ledenih zidova iza kojih se skrivaju od sadašnjosti i budućnosti. Uspjeh se ne postiže bijegom od stvarnosti i onoga što nas sve okružuje. Tako nikada nećemo dovršiti svoj portret. Griješe oni koji misle da je umjetnost samo bijeg. Ona je način da se iznese sve

ono što bi na bilo koji drugi način bilo nemoguće prenijeti. I samo se skladom različitih boja, nota i riječi tako nešto može ostvariti.

Ljepota se krije u trenutku, potrebno je samo znati gledati na pravi način. I slušati. Otvoriti sva osjetila ka spoljašnjosti, onome što nas okružuje, ljudima oko nas... Ne postoji ništa što bi nas moglo spriječiti da živimo svoje vlastito umjetničko djelo. Jer to je jedini način da pronađemo davno izgubljeni ključ svoje sopstvene tvrđave, upoznamo druge i kroz njih sebe. To je staza kojom Bosna i Hercegovina treba ići. Tako se stiže do zvijezda...

MRAK ZABORAVA

Samo je jedan tren dovoljan
Da zaustavi sjaj.
Jedan dan je okončan
A još uvijek ne dolazi mrak.
Posljednji u nizu bisera na ogrlici
Sjetno miriše na školjku.
Svoju školjku...
I šumi, kao talas
U ovoj noći
U kojoj nas ne obavija mrak,
Jer i mrak je sjaj,
Što ga za nas želim
S čežnjom
Da što duže ostane ovdje,
Bar kao svjetlost posljednjeg bisera
Na niski života davno prekinutog
U jednom trenu jednog dana
Poslije kojeg smo upoznali bol...

Skrivanje u stihovima

VJEČNO BLAŽENSTVO

Blaženi oni su ljudi
Koji u zlo kao u Sunce sjajno gledati mogu,
Poluzatvorenih očiju
Kroz koprenu trepavica crnih
I veo spokoja trajnog...
Blaženi oni su ljudi
Kojih nemir ne dotiče se,
Koji snove i javu razlikovati ne znaju
I koji plaču bez suza...
Blaženi oni su ljudi
I sretni u vijeke vijekova
Što čuju samo što žele
Onako kako žele
I kako im prija...
Neka su blaženi vječno
U bijeloj košulji jednoj,
Što pristaje mnogo bolje njima
Nego ludaku u ovom polju maka
Osviještenom...

TAMA SVITANJA

Svijet je besmislom čvrstim okovan
Sve slike od danas su sjenke od juče',
Po svakoj šeće pogled olovan
Dok izgubljeni Razum u magli tuče.

Negdje u vrtlogu svitanja i mraka,
Između proljeća i kapi kiše
Besmisao kroji život od lanenih traka
I svaku misao i želju briše.

Kroz zidove guste od čežnji sazdane,
Kroz viziju čarobnjaka i osmijeh dobre vile,
Lome se trake besmislu života odane
S posljednjom maglom dah jutra ih opije.

U dahu tom je prošlosti sjeme
Što sija u magli svake uspomene
I porađa uvijek novo vrijeme
Negdje u osvitu besmisla i promjene.

ISKRENA LAŽ

Istina je samo mog sjećanja dijete
Cvrkut ptica dok u nebo lete
Cvijet u boji žarke sjete
Što puni sobu zvukom smrti uklete.

Ne postoje iste dvije kišne kapi
Dvije vlati trave ni dva traga prsta
Priroda je tvorac jedinstvenih vrsta
Od kojih svaka za svojom istinom vapi.

U tom burnom vrtlogu iskrenih laži
Obojenih dušom i sjećanjem tuđim
Mi tražimo uzroke bitkama još luđim
I trujemo srce da osvetu traži.

Cijela je povijest čovječanstva sivog
Ispunjena borbama jedinstvenih vrsta
Što istina ima koliko i tragova prsta
Na otiscima borbe i života krivog...

IGRA SKRIVAČA

Naše su oči bojište ludo
Gdje tragač i gubitnik zajedno lutaju
I prah i prašinu životnu gutaju
Jer skrivati se od sebe pravo je čudo.

Heroj je uvijek onaj koji traga
Za ostavljenim sjećanjem ili predmetom u tami
Na koje smo u vremeplovu zaboravili sami
I ostavili ih na putu skrivenog blaga.

Ponekad u toj igri skrivača
Čar davni djetinji zablista
I suza u oku od života čista
Dirne dno dubokog pokrivača.

U toj su dubini sve naše sjene
Koje ostavismo u žurbi uspomene
Da broje dane i borbe zaboravljene
U zjenicama što su tamom podsvijesti zanesene.

ZABORAVLJENA DUŠA I VIŠAK LUDILA

Knjiga druga

***„Ako smo mogli da nataknemo jaram divljim zvijerima, ne treba da odustajemo od popravljanja čovjeka koji je zabludio.“
(Zapis sa zatvora u Majncu)***

...

Za Hieronymusa Boscha čovječanstvo je bilo poput malog broda ludaka koji plovi bez cilja nikada ne pronalazeći svoju luku. Ludilo i ludak su tada postali glavne ličnosti, istovremeno i prijatna i poruga, i bezumlje svijeta i ismijavanje ljudi. Ono općinjava jer je, prije svega, znanje.

„Ukrcavanje“ na lađu simbolični je prelaz ka „zatvaranju“ koje zaustavlja i zadržava, pretvorivši barku u bolnicu. Iz tog procesa zatvaranja koji se pojavio u XVII stoljeću nastala su prva prihvatilišta za siromašne i bolesne, na čijem principu su kasnije nastali bolnica i zatvor. Baš u tim „prihvatilištima“ su Pinel i psihijatrija XIX stoljeća pronašli ludake. Tu su ih i ostavili, hvaleći se kako su ih „spasili i izbavili“.

Cilj stranica koje slijede nije pružanje historijskog osvrt na proces zatvaranja, jer je standardna historija ona u kojoj se već pojavila separacija između razuma i ludila, prikrivši tako njihov pravi odnos. Prema Foucaultu, genealogija nije samo oblik historijskog istraživanja, nego ona ima i svoju etičku dimenziju. Mnogi naučni radovi su odraz neke vrste „pripadanja“: biti na „dobroj strani“, ili na strani delinkvencije, ludila, spola, djece itd.

Ovaj je pokušaj da se isključe ti mehanizmi koji uzrokuju pojam dviju odvojenih strana, jer samo tako dolazimo na mjesto gdje

„stvarni“ posao i historija počinju. Zastrašujuća priča o mučenju osuđenika Damiensa na početku „Nadzirati i kažnjavati“ nije tu da bi probudila naš prezir i moralni revolt, pomisao kako smo mi danas „mnogo bolji i humaniji“.

„Nastanak zatvora“ nije priča o napuštanju nepravednog sistema monarhijske moći i pojavi demokratičnijeg pravnog poretka, nego priča o formiranju moderne političke države i mreži normalizacije koja je zatajena konvencionalnom historijom prava i pravde. Trenutak u kojem su oslobođena tijela je onaj u kojem je duša postala njihov zatvorenik. Kroz nastanak zatvora, ovdje je prikazan nastanak te moderne duše, koja je posljedica i instrument političke anatomije, duše koja osjeća srodstvo sa Boschovim „putnicima“.

O JEDNOJ KAZNI

Užitak.

Mir ili nespokoj?

Zabrana u vremeplovu izrečena

Čovječanstvu da odredi put

Samo je još jedna želja

Koja je stala na drum.

Sve što je više kazni

Što strah bi trebale dati,

Sve je više

Užitaka

Što kazni će poseban čar

Prodati.

I dok postoje

Zakoni i pravila,

Da utvrđuju poredak i mir,

Sve više je kružnih lutanja

Što nikada ne dolaze na

Cilj...

Kratki prikaz historije kaznenih mjera

U tekstu „Vješanje nije dovoljna kazna“, nepoznatog autora iz 1701. godine, navedeni su različiti oblici mučenja osuđenika, koji uključuju lomljenje udova na točku, bičevanje do gubitka svijesti, vješanje lancima i izgladnjivanje¹⁸

Mučenja su se u tom periodu sastojala od toga da osuđenika unaokolo vuku na rešetkama od pruća (da mu se glava ne bi razmrskala od kaldrmu), raspore mu stomak, žurno iščupaju utrobu da bi imao vremena da vidi kako je bacaju na vatru, te da mu, najzad, glavu odrube a tijelo raskomadaju.¹⁹ Ta turobna svetkovina kažnjavanja koja je podrazumijevala tijelo kao glavnu metu kaznene represije polako je nestajala krajem XVIII i početkom XIX stoljeća, uprkos činjenici da je na pojedinim mjestima nastavila nakratko živjeti. Takva promjena je podrazumijevala dva procesa:

1. nestanak prizora kažnjavanja;
2. promjena ustrojstva mehanizma egzemplarnog kažnjavanja, tako da kazna prestaje da bude nešto što se svakodnevno vidi golim okom i postaje nešto o čemu čovjek ima samo apstraktnu svijest, pa se

¹⁸ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

¹⁹ Ibid.

očekuje da bude djelotvorna zato što je neminovna, a ne zato što je njena žestina vidljiva.

Na taj način je za svega nekoliko desetljeća iščezlo tijelo podvrgnuto mučenju, raščerečeno i raskomadano, simbolično žigosano na licu ili ramenu, izloženo živo ili mrtvo kao prizor za javnost, poput tijela Roberta-Francoisa Damiensa iz prvog poglavlja „Nadzirati i kažnjavati“ Michela Foucaulta. To tijelo, po prirodnim zakonima definirano kao prostor porijekla i distribucije bolesti, prostor čije su linije i površine propisane i jasno određene anatomske atlasom, prestalo je biti glavna meta kaznene represije.

Od zločina treba da odvraća izvjesnost da će kazna uslijediti, a ne odurnost prizora koji se nudi gledalištu. Kažnjavanje teži da postane najskriveniji dio krivičnog procesa, autonoman sektor koji svojim administrativnim ustrojstvom i birokratskim načinom prikriivanja kazne oslobađa pravosuđe odgovornosti, ali i one pritajene nelagodnosti, stida zbog kažnjavanja, što se neprekidno povećava stvarajući tako ranu zbog koje se „množe psiholozi i sitni činovnici moralne ortopedije“. ²⁰

Fizička patnja i nepodnošljivi bol prestaju biti sastavni elementi kazne, a kažnjavanje prerasta u ekonomisanje ukinutim

²⁰ Ibid.

pravima. Mijenja se odnos kazna-tijelo u odnosu na onaj koji je postojao u javnim mučenjima. Tijelo postaje sredstvo ili posrednik, jer kazne poput zatvora, tamnovanja, prinudnog rada, robijanja, zabrane boravka i izгона lišavaju pojedinca slobode koja se smatra i individualnim pravom i svojinom, pa na taj način opet neposredno pogađaju tijelo.

Prelaz ka netjelesnim oblicima kažnjavanja koji je podrazumijevao ukidanje javnih mučenja i otklanjanje bola i patnje praćen je donošenjem novih zakona u evropskim zemljama prema kojima je smrtna kazna jednaka za sve osuđene, bez obzira na zločin. Smrt je trenutna i ne uključuje nikakvo mučenje. Tako je 1760. godine u Engleskoj isprobana prva sprava za vješanje koja je usavršena i prihvaćena 1783., iste godine u kojoj je ukinuta tradicionalna povorka iskorištena za podizanje gubilišta. Od 1792. godine veza između tijela i zakona, odnosno onih koji ga sprovode, svedena je na munjeviti dio sekunde otkrićem i primjenom giljotine.

Tako dželat od „neposrednog anatoma patnje“ postaje „brižljivi časovničar“ jer se giljotinom primijenjuje zakon nad pravnim subjektom koji, između ostalih prava, ima i pravo na život. Smatralo se da giljotina treba da bude apstraktna kao i sam zakon. Posljednji trag velikih mučenja koja su polako nestajala u evropskim

zemljama bio je „zločin bez lica“. Naime, što je zločin bio čudovišniji, to se više zahtijevalo da njegov počinitelj bude u potpunom mraku, da ne bude viđen i da on ne vidi, tako da je na gubilište dovođen sa crnim pokrovom na glavi i jedino je još čitanje presude ukazivalo na zločin. Prema Foucaultu je to poništenje velikih javnih mučenja ujedno i njihov posljednji trag, „pokrov da bi se skrilo tijelo“.

U periodu od 1830. do 1848. godine u potpunosti nestaju prizori javnih mučenja, ali neposredni utjecaj na tijelo osuđenika i dalje ostaje djelimično prisutan. Kazna u obliku prinudnog rada ili zatvaranja uvijek podrazumijeva određeno lišavanje koje pogađa tijelo. U prvoj polovini XIX stoljeća najčešće kritike upućene zatvorskom sistemu su se odnosile na njegovu blagost, jer se smatralo da je pravedno da osuđenik pati više od ostalih ljudi. Kazna se teško može odvojiti od dodatne fizičke patnje, tako da i u savremenim mehanizmima krivičnog pravosuđa ostaje neki trag mučenja koji nikada nije prevladan, ali koji je sve manje primjetan, jer je uvijen u netjelesne oblike kažnjavanja.

Posljedica te „suzdržanosti“ je da su dželata zamijenili nadzornici, ljekari, kapelani, psihijatri, psiholozi, vaspitači, čiji je zadatak da „pravosuđu pjevaju hvalospjeve koji su mu potrebni i jamče mu da tijelo i bol nisu krajnji ciljevi njegove kaznene djelatnosti. Ljekar danas mora da bdi uz osuđene na smrt, sve do

posljednjeg trenutka - postavljajući se tako kao zastupnik dobrobiti i ublažavanja bola, naspram onih službenika koji su, s druge strane, zaduženi da oduzmu život.

Kada se približi trenutak pogubljenja, osuđenima na smrt se daju injekcije sa sredstvom za umirenje. To je utopija pravosudne čednosti: oduzeti život a ne nanijeti bol, lišiti svih prava a ne izazvati patnju, izvršiti kaznu a učiniti je bezbolnom. Pribjegavanje psihofarmakologiji i različitim fiziološkim 'prekidačima', čak i ako je nužno prolaznog karaktera, predstavlja logičnu posljedicu tog 'netjelesnog' načina kažnjavanja.

Sjenke i glasovi bez lica, obavijeni tajanstvenošću, postali su likovi u kaznenom prizoru, zamijenivši tako krv i tijelo. Era netjelesnog kažnjavanja počinje s Mablyijevim riječima: „Neka kazna, ako tako mogu da kažem, pogađa dušu a ne tijelo“.²¹

Podjela na dozvoljeno i zabranjeno ostala je, od jednog do drugog vijeka, gotovo nepromijenjena, ali je predmet zločina, dakle ono na što je kaznena praksa usmjerena, promijenjen. U srednjem vijeku postojala su tri osnovna uvjeta za donošenje presude:

1. poznavanje prestupa
2. poznavanje lica odgovornog za prestup

²¹ Ibid.

3. poznavanje zakona.

Promjenom pravosudnog sistema, promijenio se i način shvatanja istine i traganja za njom, tako da se danas tokom suđenja postavlja mnogo više pitanja:

1. *Kako utvrditi uzročno-posljedičnu vezu koja je do zločina dovela?*
2. *Je li to instinkt, nesvjesno, utjecaj sredine ili naslijeđa?*
3. *Koje su najprikladnije mjere koje treba poduzeti?*
4. *Kako predvidjeti dalji razvoj subjekta?*
5. *Koji je najsigurniji način da se on prevaspita, popravi?*

U presudama se od tada sve više pominjalo ludilo. Prihvatilo se da neko može biti i kriv i lud, manje kriv ako je ludilo uznapređovalo ili opasan krivac ukoliko je još i bolestan... Primjena psihijatrijskog vještačenja tako postaje sastavni dio presude i svaka presuda, bila oslobađajuća ili optužujuća, nosi u sebi ocjenu o tome da li je subjekt normalan ili ne, kao i tehničko uputstvo kako da se on „unormali“.

Posao sudije više nije samo presuđivanje, u krivični postupak

uključuje se sve više lica: stručnjaci za psihologiju ili psihijatriju, magistrati zaduženi za izvršenje presude, vaspitači, službenici zatvorske uprave. Psihijatrijska vještačenja se odnose isključivo na dosuđivanje kazne, na njenu nužnost, svrsishodnost, moguću djelotvornost. Koristeći se riječnikom koji nije sasvim pravno kodifikovan ona omogućavaju da se pokaže da li je okrivljenog bolje smjestiti u ludnicu ili u zatvor, da li ga treba zatvoriti na kraće ili na duže vrijeme, da li ga treba liječiti ili preuzeti mjere sigurnosti.

Prema M. Foucaultu, psihijatrijsko vještačenje danas treba da dá uputstvo za nešto što bi se moglo nazvati „medicinsko-sudskim“ tretmanom prestupnika. Savremeno krivično pravo ipak ne preuzima toliko izvan-pravnih elemenata da bi ih pravno definiralo, kodifikovalo i postepeno integriralo u kaznenu vlast, već da bi im omogućilo da vrše svoju funkciju u krivičnom postupku kao elementi koji nisu pravne prirode.

Na taj način se sudija oslobađa odgovornosti za svoju ulogu i prestaje biti neko ko sam kažnjava. Krivično pravo djeluje i opravdava se kroz stalno pozivanje na nešto drugo, kroz uključivanje u sisteme koji nisu njegovi, što je nužna posljedica korpusa novih znanja. Blaže kazne otkrivaju drugačiju vrstu istine, čitavo polje novih predmeta kažnjavanja i nepoznatih uloga u krivičnom pravu. Ta nova znanja, te-

hnike i naučni diskursi isprepleteni su sa praksom kažnjavanja.

U čuvenoj knjizi G. Ruschea i O. Kircheimera „Kazna i društvena struktura“, kazneni sistemi se razmatraju u okviru šireg polja njihovog dejstva, polazeći od pretpostavke da kažnjavanje zločina nije jedini element²². Autori su različite kaznene sisteme povezali sa proizvodnim sistemima u kojima se oni primjenjuju. Tako bi, na primjer, u robovlasničkoj ekonomiji kazneni mehanizmi imali zadatak da obezbijede dodatnu radnu snagu i zasnuju „civilno“ ropstvo; u feudalnom uređenju i u razdoblju primitivne proizvodnje i nerazvijenog tržišta novcem, dolazi do naglog povećanja broja tjelesnih kazni, jer je tijelo, najčešće, jedini oblik svojine koji se može oduzeti; sa razvojem tržišne ekonomije pojavljuju se prve kaznionice, ali kako je industrijski poredak zahtijevao slobodno tržište radnom snagom, u XIX stoljeću se smanjio udio prinudnog rada u kaznenim mehanizmima i zamijenjen je zatvorom koji ima vaspitno-popravnu svrhu.

Iako se navedenom načinu povezivanja može dosta toga prigovoriti, mora se uzeti u obzir da kaznene sisteme u našim društvima možemo promatrati u okviru „političke ekonomije“ tijela. Opravdano je napisati historiju kaznenih mjera na osnovu historije tijela, iako kazneni sistemi tvrde da su kazne usmjerene samo na

²² Rusche, G., Kircheimer, O. (1939). Punishment and social structure.

skrivena duša zločinaca. Ali čak i kada ti sistemi izbjegavaju nasilnička ili krvava kažnjavanja i kada koriste „blage“ metode u obliku zatvaranja ili prevaspitavanja, uvijek je riječ o tijelu i o njegovim snagama, njihovoj korisnosti, raspodjeli i potčinjenosti.

Historičari su davno počeli proučavati historiju tijela. Proučavano je u okviru historijske demografije i patologije, kao sjedište potreba i nagona, kao mjesto gdje se odvijaju fiziološki procesi i metabolizmi, kao meta napada mikroba i virusa. Utvrđeno je u kolikoj mjeri historijski procesi mogu da utječu na ono što izgleda kao čisto biološka osnova života, kao i koju ulogu u historiji društva imaju biološki „događaji“. Međutim, tijelo je uključeno i u politiku, ono je mjesto na kojem se odražavaju odnosi vlasti koji ga žigošu, dresiraju, muče, primoravaju na rad i ceremonije.

Taj politički utjecaj na tijelo je povezan sa njegovom ekonomskom upotrebljivošću, jer odnosi vlasti i dominacije utječu na tijelo kao na proizvodnu snagu. Tako ono može postati radna snaga samo ako je uključeno u sistem potčinjavanja u kojem tjelesne potrebe također predstavljaju brižljivo pripremljen, sračunat i korišten politički instrument. Tijelo postaje korisna snaga samo ako je istovremeno i produktivno i potčinjeno.

Potčinjavanje se ne postiže samo instrumentima nasilja ili ide-

ologije, ono može da bude neposredno, fizičko, da koristi snagu protiv tjelesnih snaga, da utječe na materijalne elemente, a da ipak ne bude nasilno, može biti proračunato, organizirano, tehnički osmišljeno, prefinjeno, bez oružja ili terora, ali ipak fizičke prirode. To znači da postoji određeno „znanje“ o tijelu koje se ne odnosi samo na poznavanje tjelesnih procesa i funkcija, nego na ono što se može nazvati političkom tehnologijom tijela. To je, prema Foucaultu, neka vrsta mikrofizike vlasti kojom se služe razni aparati i institucije, a njeno polje dejstva smješteno je negdje između tih značajnih funkcija i samih tijela, sa njihovom materijalnošću i snagama.

Ta vlast se vrši a ne posjeduje, ona nije privilegija vladajuće klase, nego posljedica njenih strateških pozicija u cjelini. Nad onima koji je nemaju, sprovodi se samo kao vid prinude ili zabrane, vrši se na njima i preko njih, tako da se oni, u borbi protiv nje, odupiru potčinjavanju. Uzajamne veze prodiru duboko u prošlost društva, odražavajući opći oblik vlasti i zakona preko niza složenih mehanizama, ali ipak ne postoji ni analogija ni homologija, nego specifičnost metoda i modaliteta. One nisu ni jednoznačne jer sadrže bezbroj tačaka konfrontacije i žarišta nestabilnosti, u kojima može doći do sukoba, borbi i bar privremenog preokreta u odnosu snaga.

Vlast proizvodi znanje i to ne samo podstrekujući ga jer joj služi, ili primjenjujući ga jer je korisno, nego se oni neposredno

uzajamno uvjetuju. Ne postoji odnos vlasti bez stvaranja korelativnog polja znanja, niti znanje koje ne pretpostavlja i istovremeno ne stvara odnose vlasti. Veze vlast-znanje ne treba analizirati polazeći od subjekta saznanja, nego subjekta koji saznaje, predmete njegovog saznanja i načine spoznaje treba razmatrati kao posljedice suštinskih uzajamnih uvjetovanosti vlasti-znanja i njihovih historijskih preobražaja. Aktivnost subjekta saznanja ne proizvodi znanje koje bi bilo korisno ili protivno vlasti, nego vlast-znanje, procesi i borbe koje ih prožimaju i od kojih su sastavljeni, određuju moguće oblike i oblasti saznanja. U „Rođenju klinike“, Foucault naglašava kako je prvi zadatak doktora politički, što podrazumijeva da borba protiv bolesti mora početi ratom protiv loše vlasti.

Čovjek može biti u potpunosti izliječen samo ako je prvo „oslobođen“, i u društvu koje je slobodno, u kojem vlada harmonija i jedinstvo, doktori ne bi imali više od privremene uloge u pružanju savjeta o održavanju zdravlja. Medicina nije mogla dugo biti granica samo tehnikama liječenja oboljelih i znanju koje ono zahtijeva, ona je također morala zahvatiti i znanje o zdravom čovjeku, diktirajući na taj način ne samo savjete o izlječenju nego i standarde međuljudskih odnosa u društvu. Tako je našla mjesto u graničnom, ali za modernog čovjeka najvišem području gdje izvjesna organska, nerazmršena, osjetljiva sreća stoji u vezi sa nacijom, snagom njene armije, produkti-

vnošću njenih ljudi i napretkom pacijenata. Na taj način je medicina i postajala ono što je Lanthenas odredio kako njenu definiciju, povezanu sa historijom: „*nauka o prirodi i društvu čovjeka*.“²³

Na temelju Kantorowitzeve analize „kraljevog tijela“, zaključujemo da duša nije ostatak ponovo pokrenute ideologije, nego korelat određene tehnologije vlasti nad tijelom.²⁴ Ona postoji, stvarna je, neprekidno se proizvodi oko tijela, na njemu i u njemu, pomoću vlasti koja se vrši nad kažnjenicima i svima onima koji se nadziru, dresiraju, prevaspitavaju, uključujući i ludake, djecu u kući, učenike, kolonizovane narode, radnike u fabrikama, vojnike. To je historijska realnost duše rođene u metodama kažnjavanja, nadzora i prinude. Na njoj se primjenjuje određena vrsta vlasti, stvarajući na taj način polje znanja na temelju kojeg su izgrađeni različiti pojmovi i podijeljene oblasti analize. Čovjek koji bi trebao postati slobodan na taj način je rezultat potčinjenosti čiji su korijeni duboko u prošlosti i njegova duša je i sama dio vlasti nad tijelom. Ona je rezultat i instrument političke anatomije, tamnica tijela.

Do zaključka da i zatvor i kažnjavanje uopće, spadaju u političku tehnologiju tijela, Foucault je došao pročavajući pobune u zatvorima, u čijim je ciljevima, sloganima i toku bilo nečeg paradoksalnog. To su najčešće bile pobune protiv fizičke bijede,

²³ Foucault, M. (1994). Rođenje klinike.

²⁴ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

hladnoće, zagušljivosti i pretrpanosti, trošnih zidova, gladi, batina. One su također bile usmjerene i protiv zatvora koji služe kao uzor, sredstava za smirenje, medicinskih i obrazovnih službi. Neko bi u njima mogao vidjeti materijalne zahtjeve, ali radi se o pobunama na nivou tijela, i to protiv samog tijela zatvora. Suština je bila u materijalnoj prirodi zatvora kao instrumenta i vektora vlasti, a ne u njegovoj trošnosti. Tehnologija „duše“, one iste duše koja pripada psiholozima, psihijatrima i vaspitačima, nije uspjela da prikrije niti kompenzuje tu tehnologiju vlasti nad tijelom, jer je i sama jedan od njenih instrumenata.

Politički strah, politički interes i (ne)politički krivac

Postojala su tri osnovna kriterija koja je morala zadovoljavati kazna mučenjem. Ona je morala, prije svega, izazvati određenu količinu patnje koja se može tačno izmjeriti, porediti i stepenovati, zatim biti zasnovana na vještini odmjeravanja i proračunavanja patnje prema strogo utvrđenim kriterijima, i, na kraju, biti dio rituala. U svim tim „ceremonijama“ na gubilištu jasno se ogledala čitava struktura vlasti, jer to nije bio samo sudski, nego i politički ritual. Glavnu ulogu u tim ceremonijama imao je narod, najprije kao posmatrač, a pored toga, morao je ispuniti i svoju „gubilišnu obavezu“ koju duguje kralju i njegovoj osveti.

U tim ritualima, čiji je cilj bio da zločin prikažu gnusnim a vlast snažnom i nepobjedivom, dolazilo je do izokretanja uloga, tako da je narod osjećao veliku bliskost sa osuđenikom i, poput njega samog, veliki strah od snage i sile vlasti. Glavni „krivac“ za nestanak javnih mučenja zapravo je politički strah pred posljedicama koje bi takvi dvosmisleni rituali mogli imati, a ne osjećanja čovjekoljublja prema osuđenima. Dvosmislenost se najjasnije ogledala u „govoru na gubilištu“, gdje se od osuđenika zahtijevalo da sam prikaže sav užas svojih zločina i da blagoslovi svoju kaznu.

Pravosuđu je bilo potrebno da žrtva potvrdi autentičnost mučenja kojem je podvrgnuta. Često su ti govori bili izmišljeni i štampani da bi se dijelili narodu kao primjer i opomena. Međutim, taj negativni junak ili zločinac pokajnik ubrzo je postajao narodni heroj, junak kojem su se divili kao spomenu na sve borbe i sukobe. Bilo je osuđenika koji su poslije smrti svrstani u pozitivne junake, kao i onih koji su proglašeni svecima čiji je grob poštovan.

Ta literatura je bila neka vrsta borbenog fronta oko zločina, njemu odgovarajuće kazne i uspomene na njega, pa se od nje očekivao učinak ideološke kontrole. Međutim, te priče su postale osnovna literatura širih narodnjačkih masa, jer su u njima nalazili ne samo obične uspomene iz prošlosti nego i tačke oslonca. Taj „interes iz znatiželje“ uvijek je i politički interes. Tekstovi su se mogli čitati iz ugla činjenica koje iznose, odjeka koje im daju, slave kojom obavijaju „glasovite“ zločince i termina koje koriste.

Svakako je nemoguće ne povezati tu literaturu sa „uzbuđenjima oko gubilišta“, gdje su se oko tijela mučenog istovremeno sukobljavale vlast kao sudac i narod kao svjedok, da bi na kraju posmrtno objavljivanje zločina imalo dvostruku ulogu: opravdavanje pravosuđa i veličanje zločinca. Zbog toga je štampanje osuđenikovog govora sve više gubilo na značaju, dok nije u potpunosti nestalo, ustupivši tako mjesto jednoj potpuno novoj

literaturi o zločinu, u kojoj se on veliča i uzdiže jer predstavlja jedno od lijepih umijeća. Tako je nastao kriminalistički roman.

Taj novi žanr unijet će promjene u samom shvatanju zločina i zločinca, koji od slavljelog narodnog junaka postaje zao i inteligentan ubica koji se suprotstavlja istražitelju. Čovjek iz naroda postaje suviše prost da bi bio protagonista prefinjenih istina, jer se sa izlaganja činjenica i priznanja prešlo na spori proces otkrivanja istine, javna mučenja su zamijenjena istragom, intelektualnom borbom između zločinca i istražitelja. Tako su velika ubistva postala nečujna igra učenih, a narod je trebao da se oslobodi svog ranije osjećaja ponosa na zločince. Tim su se rukovodile novine svakodnevno i jednolično prikazujući u svojim crnim hronikama zločine i kažnjavanja, bez njihovog epskog veličanja. Od „govora na gubilištu“ ostale su samo činjenice na sivim stranicama dnevne štampe.

Ograničena kaznena moć ili nova ekonomija kaznene vlasti

Kazneni sistem treba promatrati kao mehanizam za drugačije organiziranje nezakonitosti, a ne za njihovo potpuno suzbijanje. Ta nova strategija jasno je određena teorijom ugovora, prema kojoj je građanin, prihvativši zakone društva, jednom zauvijek prihvatio i onaj zakon po kojem može biti kažnjen. Iz toga slijedi da je zločinac koji je prekršio zakon neprijatelj čitavog društva, ali također učestvuje i u kažnjavanju koje ono nad njim sprovodi. Svaki, čak i najmanji zločin predstavlja napad na čitavo društvo, a čitavo društvo, zajedno sa zločincem, prisutno je i u najmanjoj kazni.

Do reforme je dovela drugačija politika prema nezakonitim radnjama, a njen glavni cilj nije bio utemeljiti kazneno pravo zasnovano na pravednijim načelima, nego zasnovati novu „ekonomiju“ kaznene vlasti. Na taj način se onemogućilo da vlast bude koncentrirana u nekoliko privilegovanih tačaka, nego je raspoređena u homogene krugove kako bi se vršila posvuda i neprekidno.

XVIII stoljeće je otvorilo vrata „kriminalu marginalaca, lukavih, prepredenih računđija“ koji stoje nasuprot „sezonskih kriminalaca“ iz XVII stoljeća, što je i dovelo do preobražaja koji se

sastojao od ublažavanja zločina prije ublažavanja zakona. Na sličan način, medicina XVIII stoljeća se mnogo više odnosila na zdravlje nego na normalnost; ona nije započela analiziranjem „ispravnog“ funkcioniranja organizma i utvrđivanjem devijacija, pokušavanjem da otkrije šta se može a šta ne može vratiti u „normalu“, nego se prije svega odnosila na osobine snage, pokretljivosti i promjenljivosti koje su izgubljene u bolesti i koje treba otkriti.

Nasuprot tome, medicina XIX stoljeća se više odnosila na normalnost nego na zdravlje, formirajući svoje tvrdnje i prepisujući lijekove u skladu sa standardnim funkcioniranjem i strukturama organa, a poznavanje fiziologije, nekada marginalno područje za doktore, biva postavljeno u središte svih medicinskih zbivanja. Kada se govori o životu grupa ili društava, o životu rase, ili čak o „psihološkom“ životu, ne misli se samo na unutrašnju strukturu organiziranih bića, nego na medicinsku bipolarnost normalnog i patološkog. Svijest živi zato jer može biti promijenjena, osakaćena, preusmjerena sa svog kursa, paralizirana; društva žive jer su bolesna, srozana, nasuprot zdravim i raširenim; rasa je živo biće koje degenerira; civilizacije, čije su smrti često naglašene, također su živa bića.

Ako se nauka o čovjeku pojavljuje kao produžetak nauke o životu, to je zato što je medicinski, baš kao i biološki, utemeljena

pomoću transfera, prenošenja, i, često, metafore. Nauka o čovjeku bez sumnje koristi koncepte koje su postavili biolozi, ali isti subjekti posvećeni čovjeku, njegovom ponašanju, individualnosti i društvenim odnosima, otvaraju polje u skladu sa principima normalnog i patološkog. Zbog toga je karakter nauke o čovjeku jedinstven, ne može biti odvojen od negativnog aspekta u kojem je nastao, ali je također povezan sa pozitivnom ulogom koja se pojavljuje kao norma.

Tako se ni preobražaj koji je doveo do „ublažavanja zločina“ ne može odvojiti od nekoliko procesa u okviru kojih je nastao: promjene u dejstvu ekonomskih pritisaka, opće podizanje životnog standarda, snažni demografski rast, umnožavanje bogatstva i imovine i „potrebe za bezbijednošću, koja iz toga proističe“. Teži se stvaranju lukavijeg i tananijeg pravosuđa, kaznenog sistema koji podrazumijeva čvršću kontrolu društvenog tijela. Na taj način se podiže prag prelaska na zločine nasilja, imovinski prestupi se sve manje tolerišu, kontrole postaju češće, a kaznene intervencije sve ranije i sve brojnije.

Sa razvojem kapitalističkog društva došlo je i do drugačije raspodjele kriminalnih radnji, pa je imovinski ilegalizam odvojen od ilegalizma u oblasti prava, što je dovelo do klasne suprotstavljenosti. Građanstvo je sebi nametnulo ilegalizam vezan za prava, mogućnost da zaobilazi vlastite propise i zakone i da osigura ogroman sektor privrednog prometa djelatnostima sa ivice zakona. Najnižim slojevima

dostupan je bio samo imovinski ilegalizam, u obliku nasilnog prenosa svojine. Iz te borbe protiv nad-vlasti i infra-vlasti izvojevanih i toleriranih nezakonitosti, te uz pomoć kritike javnih mučenja, rodila se već spomenuta kaznena reforma.

Osnovno načelo kojim se rukovodila bilo je da se omjer između kazne i vrste prestupa određuje na temelju veličine utjecaja koji je na društveni poredak imalo kršenje društvenog ugovora. Dok je u kaznenom sistemu javnih mučenja primjerena kazna bila replika zločina koja je imala za cilj da pokaže zločin kroz neku vrstu njegove reprize, ali da naglasi pobjedu vrhovne vlasti nad njim, u „proračunatom“ kaznenom sistemu, primjerena kazna treba na najdiskretniji mogući način ukazati na zločin, na najekonomičniji način naznačiti intervenciju vlasti i u idealnom slučaju spriječiti svako kasnije javljanje i jednog i drugog. Tako kazna postaje znak-prepreka. Tu tehniku „kaznenih znakova“ Foucault je nazvao semio-tehnika koja počiva na šest osnovnih pravila:

1. *Pravilo o najmanjoj potrebnoj količini.* Da bi kazna proizvela očekivano dejstvo dovoljno je da šteta koju uzrokuje bude veća od koristi koju je krivac izvukao zločinom.

2. *Pravilo o dovoljno djelotvornoj ulozi predstave.* Treba maksimalno pospiješiti ideju i predstavu o kazni, a ne njenu tjelesnu realnost.
3. *Pravilo o pobočnom dejstvu.* Kazna treba da ima najjače dejstvo kod onih koji nisu počinili prestup, a ujedno treba biti i najmanje svirepa za tijelo krivca.
4. *Pravilo o savršenoj izvyjesnosti.* Ideju o svakom zločinu i od njega očekivanoj koristi treba povezati sa idejom o tačno određenoj kazni. Umjesto „biti stroži“, treba „biti budniji“. Iz toga je prozašla ideja da se pored pravosudnog aparata stvori i *nadzorni organ*.
5. *Pravilo o općim kriterijima istinitosti.* Optuženi se mora smatrati nevinim sve dok se njegov zločin konačno ne dokaže, a sudija u izvođenju dokaznog postupka ne smije koristiti ritualna nego općeprihvaćena sredstva, uobičajeni način rasuđivanja svojstven istovremeno i filozofima i naučnicima.
6. *Pravilo o optimalnoj specifikaciji.* Potrebni zakoni su toliko precizni da je u njima nedvosmisleno prisutan svaki tip prekršaja. Istovremeno sa potrebom za klasifikacijom zločina i kazni javlja se i potreba za njihovom individualizacijom, prema karakteru svakog zločina ponaosob.

To postaje krajnji cilj pravilno prilagođenih zakona.²⁵

Moduliranje kazni je ranije uključivalo dvije vrste promjenljivih faktora, okolnosti i namjere, slažući se u tome sa hrišćanskom kaznenom praksom. Krajem XVIII stoljeća se, nasuprot tome, kazna počinje modulirati prema prestupniku, njegovoj prirodi, prošlosti, načinu života i mišljenja, prema osobinama njegove volje. To je trenutak u kojem se otvaraju vrata psihološkom znanju i njegovom prodroru u pravosudnu kazuistiku.

Svojevrsna „lineovska“ klasifikacija zločina i kazni trebala je uvjetovati da se svaka vrsta razlikuje od ostalih i da svaki zločin bude svrstan između onoga koji treba da mu prethodi i onoga koji treba da mu slijedi prema što pravilnijem stepenovanju, dajući tako odgovor na pitanje kako primijeniti postojeće, tačno propisane zakone na jedinstvene pojedinačne slučajeve.²⁶

Sa semiotikom i njenim pravilima dolazi do drugačijeg odnosa prema tjelesnom. Meta postaje čovjekov duh, „duša“, ali to i dalje ne znači da je u potpunosti odbačena „anatomska“ kazna. Zločinac se razmatra na dva načina: kao čovjek iz prirode i van zakona, ili kao *homo criminalis*, koji ipak još dugo neće postati predmet saznanja. Tako se u XVIII stoljeću obrazuju dva divergentna

²⁵ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

²⁶ Ibid.

pravca objektivizacije: na jednom je zločinac koji se odbacuje na drugu stranu, na stranu protivprirodne prirode; a na drugom je proračunata ekonomija kažnjavanja koja nastoji da delinkvenciju drži pod kontrolom. To već otvara put novoj politici tjelesnog.

Zemlja kazni - muzej reda i poretka

Ovako Foucault opisuje „zemlju kazni“:

Na raskršćima, u parkovima, kraj puteva koji se popravljaju ili mostova koji se grade, u radionicama koje su svima pristupačne, u dubini rudnika koji će se obilaziti - hiljade malih prizora kažnjavanja. Za svaki zločin – odgovarajući zakon; za svakog zločinca – odgovarajuća kazna. Kazna vidljiva, rječita, koja sve kaže, objašnjava, opravdava, ubjeđuje: natpisi, robijaške kape, objave, plakati, simboli, tekstovi koji se čitaju ili su štampani – sve to neumorno ponavlja zakonske propise. Dekori, perspektive, optički efekti i varke ponekad uveličavaju prizor, čine ga strašnijim nego što jeste, ali zato i jasnijim. Gledaoci, sa mjesta odakle posmatraju, mogu povjerovati u izvjesne svireposti kojih, u stvari, nema. Osnovno je, u stvari, što sve ove stvarne ili preuveličane strogosti, prema tačno utvrđenoj organizaciji, služe kao dobra lekcija: što svaka kazna predstavlja pouku. I što se, kao kontrapunkt svih neposrednih primjera vrline, u svakom trenutku mogu neposredno posmatrati prizori nesreće koju donosi porok. Oko svake takve moralne 'predstave' tiskat će se učenici sa svojim učiteljima, a odrasli će učiti kako da vaspitaju svoju djecu. Nema više velikog, zastrašujućeg rituala javnih mučenja; njega svakodnevno na ulicama zamjenjuje to ozbiljno pozorište, sa mnoštvom ubjedljivih i raznolikih prizora. A kroz narodno predanje prepričavat će se i pamtiti strogo slovo zakona.²⁷

²⁷ Ibid. 72

Kažnjavanje je trebalo počivati na stvaranju predstava koje će ideju o zločinu učiniti potpuno neprivlačnom. Ali, da bi ti znaci – prepreke bili djelotvorni, morali su ispunjavati nekoliko uvjeta:

1. Treba da budu što je moguće manje proizvoljni. Idealna kazna treba biti pouzdan znak za zločin koji se njom kažnjava, a za onoga ko razmišlja o zločinu i sama pomisao o nedjelu treba probuditi u svijesti kazneni znak.

2. Znaci treba da utječu na mehanizam sila, slabeći pri tome želju koja zločin čini privlačnim, a jačajući interes koji kaznu čini strašnom. Silu koja je navela na zločin treba okrenuti protiv nje same i oživjeti interes za korisno i pošteno ponašanje.

3. Kazne treba vremenski modulirati, jer bi vremenski neograničena kazna nosila u sebi protivrječnost, postajući uzaludan trud, trošak za društvo i obično mučenje.

4. Znaci – prepreke treba da, urezujući se u svijest osuđenika, kruže brzo tako da ih i oni koji nisu počinili zločin prihvate i dalje prenose, zabranjujući sebi i drugima nedjela. Zbog toga su javni radovi bili najčešća kazna, jer je tako krivac plaćao dvostruko: radom koji obavlja i znacima koje proizvodi, postajući centar profita i značenja. Dok je u starom sistemu tijelo osuđenika postajalo kraljevo

vlasništvo, sada je postalo društveno dobro, predmet kolektivnog i korisnog prisvajanja. Tako je društvo, umjesto da uništi, prisvojilo život i tijelo osuđenika.

5. Javno kažnjavanje je ceremonija neposredne rekodifikacije, u njemu se ogleda prisustvo zakona. Zločinac biva isključen iz društva i javno kažnjavanje mora da pokaže dvostruku ožalošćenost zbog kršenja zakona i gubitka jednog građanina. Kažnjavanja postaju neka vrsta škole, koja u trenutku može da upozna i podučiti o počinjenom nedjelu. Zbog toga su bile organizirane posjete mjestima kažnjavanja, „muzejima reda i poretka“.

6. Dolazi do izmjene tradicionalnog predanja o zločinu, koje sada prerasta u prenosioca zakona, a narodni pjesnici postaju moralisti.

Kazna zatvora je bila predviđena samo kao jedna od mogućih i to za specifične zločine: napadi na slobodu pojedinaca (otmice), zločini proistekli iz zloupotrebe slobode (neredi, nasilja). Bila je predviđena i kao uvjet za provođenje nekih drugih kazni, poput prinudnog rada. Uglavnom je kritizirana jer nije mogla odgovoriti na specifičnost zločina, nije imala utjecaja na javnost, bila je nekorisna, štetna i skupa. Zatvor je doživljavan kao oličenje mraka, nasilja i nepovjerenja. Tadašnji reformatori još uvijek nisu shvatali da zatvor može pokriti čitavo područje kazni, od smrtne pa do najlakših.

Međutim, bez obzira na prigovore, „kazneno pozorište“ iz XVIII stoljeća zamijenjeno je jednim jednoobraznim zatvorskim sistemom i taj prevrat se odigrao u nešto manje od dvadeset godina, iako su se tome protivili pravnici, izjavivši da je njegova uloga „ad continendos homines, non ad puniendos“ (da ljude zadrži, a ne da ih kazni), kao i da je on samo odraz kraljeve neograničene moći.²⁸

Glavno pitanje koje se tu postavlja je kako je uopće moguće da je zatvor, mnogo puta doveden u vezu sa nezakonitostima i smatran hiljadu puta opasnijim od izuma Falarisa, tiranina sa Sicilije, koji je u VI stoljeću prije nove ere spaljivao svoje žrtve u statui, tako brzo postao jedan od najrasprostranjenijih oblika legalnog kažnjavanja.

²⁸ Ibid.

Najstariji zatvorski modeli- rođenje zatvora kao „instrumenta saznanja“

Tokom klasičnog doba obrazovalo se nekoliko zatvorskih modela. Najstariji od njih, za kojeg se smatra da je „nadahnuo“ sve ostale je amsterdamski **Rasphuis**, otvoren 1596. godine. Bio je namijenjen prosjacima ili mladim prestupnicima, a u svom radu se rukovodio prema tri osnovna načela:

1. Sama uprava je mogla, bar u izvjesnim granicama, mijenjati trajanje kazni prema ponašanju zatvorenika.
2. Rad je bio obavezan i obavljao se zajednički, za njega se dobivala plata.
3. Zatvorenici su svakodnevno živjeli po strogom vremenskom rasporedu, u sistemu nadzora i obaveza, pod neprekidnim nadzorom i opomenama i sa odgovarajućim „duhovnim“ štivima.

Taj model se može smatrati glavnim uzorom, jer je povezo teoriju svojstvenu XVI stoljeću o pedagoškom i duhovnom preobražaju pojedinaca pomoću neprekidnih vježbi, sa kaznenim tehnikama smišljenim u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Zatvor u Ganu organizirao je kazneni rad u skladu sa ekonomskim zahtjevima. To je objašnjavano činjenicom da je okolina najčešći uzrok većine zločina. Postojala je radna obaveza, ali i novčana naknada, što je dovelo do stvaranja *homo oeconomicusa*, a trajanje kazne je imalo smisla samo ako se dovede u vezu sa mogućim prevaspitanjem i ekonomičnim korištenjem prevaspitanih zločinaca.

Engleski zatvorski model je načelu rada pridodao i izolaciju, kao glavni uvjet za prevaspitanje. Njegov nacrt je 1775. godine dao Hanway, opravdavajući mjeru izolacije najprije negativnim razlozima: veliki broj zatvorenika na jednom mjestu nudi i veliki broj loših primjera, omogućava i olakšava bjekstvo i saučesništvo. Pozitivni razlog je taj što izolacija predstavlja strašan udarac nakon kojeg se osuđenik može vratiti sebi i u dnu svoje duše ponovo pronaći glas dobra.²⁹ Na taj način samica kao tehnika hrišćanskog monaštva postaje instrument kojim se istovremeno mogu obnoviti i *homo oeconomicus* i religiozna svijest. Takvo ustrojstvo za mijenjanje pojedinca Hanway je nazvao „*popravilištem*“.

Filadelfijski zatvorski model je najčuveniji, jer je bio povezan sa političkim novinama u američkom sistemu i nije, poput

²⁹ Hanway, J. (1775). The Defects of Police.

ostalnih, odmah doživio neuspjeh. Zatvor u Uolnat Stritu, otvoren 1790. godine, imao je slijedeća osnovna načela: obavezni rad u radionicama, stalna zaposlenost zatvorenika, finansiranje zatvora njihovim radom, novčane nadoknade koje je svaki zatvorenik primao, da bi se obezbijedilo njegovo ponovno materijalno i moralno uključivanje u svijet strogih ekonomskih zakonitosti. Ovaj zatvor je, međutim, bio specifičan po tome što izdržavanje kazne ne dobija publicitet, nego se sprovodi u tajnosti.

Kazna i prevaspitanje se odnose na procese koji se odigravaju između zatvorenika i nadzornika. Tako zatvor, kao administrativni aparat, postaje i mehanizam za preobražaj duha. Zatvorenik postaje stalni objekat promatranja i to upoznavanje, koje se stalno upotpunjuje, omogućava da se oni rasporede ne po svojim prestupima, koliko prema sklonostima koje pokazuju. Zatvor postaje stalna osmatračnica, pružajući mogućnost razvrstavanja različitih poroka ili slabosti. Od 1797. godine zatvorenici su podijeljeni u četiri grupe:

1. Prvu grupu čine oni koji su osuđeni na samicu ili su u zatvoru počinili teške prekršaje;

2. Drugu grupu čine oni koji su poznati kao stari prestupnici ili su se njihov opasan karakter i izopačen moral ispoljili za vrijeme boravka u zatvoru;
3. U treću grupu spadaju oni za koje se utvrdilo da nisu okorjeli prestupnici;
4. Četvrta grupa je probna klasa za one čiji karakter još nije poznat ili one koji, kada se bolje upoznaju, ne zaslužuju da budu uvršteni u prethodnu kategoriju.

Tako se organizira upoznavanje pojedinca i uobličava se znanje o njemu. Referentno polje tog znanja nije toliko počinjeni zločin, koliko potencijalne opasnosti koje pojedinac nosi u sebi i koje ispoljava u svom ponašanju koje se posmatra iz dana u dan. Od tada zatvor koji funkcionira kao osmatračnica postaje i instrument saznanja.

Tehnologije vlasti i tehnologije duše

Između „popravilišta“ i svih onih kazni koje su smislili reformatori, možemo naći i podudarnosti i razlike. Prva podudarnost je u privremenom povratku kažnjavanju, jer i popravilišta imaju za zadatak da otklone mogućnost ponavljanja zločina, a ne da ga izbrišu. To su mehanizmi okrenuti budnosti i kazna mora da uključi određenu tehniku za prevaspitavanje. Zatim, sistem kazni mora biti otvoren za individualne specifičnosti. U općim crtama, svi zatvorski modeli nastali po ugledu na amsterdamski Rasphuis nisu bili suprotni onome što su ranije predlagali reformatori.

Nepodudarnost postaje uočljiva pri definiranju tehnika individualnog prevaspitavanja. Razlika se javlja u načinu pristupa pojedincu, u tome kako ga kaznene vlast potčinjava, u instrumentima koje koristi za njegovo prevaspitavanje. Razlika je u tehnologiji kažnjavanja, ne u njegovoj teorijskoj osnovi, u odnosu koji kazna uspostavlja prema tijelu i duši, a ne u načinu na koji se uklopila u pravni sistem.

Dok individualno prevaspitavanje treba da omogući proces prekvalifikovanja pojedinca u pravnog subjekta, mehanizam kazneno – popravnog sistema je usmjeren na tijelo, na svakodnevne aktivnosti i ponašanje, a na dušu cilja samo ako je ona stjecište čovjekovih navika.

Prema tome, to su dva savim različita načina reagiranja na kršenje zakona: jedan podrazumijeva uspostavljanje pravnog subjekta društvenog ugovora, a drugi stvaranje poslušnog subjekta potčinjenog općem i ujedno preciznom obliku određene vlasti.

Kraj XVIII stoljeća obilježila su tri moguća načina organizacije kaznene vlasti. Prvi je još bio prisutan i oslanjao se na drevno pravo monarha, dok su se druga dva temeljila na preventivnoj, utilitarnoj, korektivnoj koncepciji kaznenog prava koje bi pripadalo cijelom društvu, ali se međusobno razlikuju u ravni mehanizama kojima namjeravaju da služe. Osnovne postavke tri međusobno sukobljena mehanizma vlasti krajem XVIII stoljeće prikazane su u slijedećoj tabeli.

Tabela 1: *Usporedba osnovnih koncepata tri sukobljena mehanizma vlasti krajem XVIII stoljeća*

Vrhovni vladar sa svojom silom	Društveno tijelo	Administrativni aparat
Žigosanje Ceremonija Pobijedeni neprijatelj	Znak Predstava Pravni subjekt na putu da se prekvalifikuje	Trag Uvježbavanje Pojedinaac izložen neposrednoj prinudi
Tijelo koje se podvrgava javnom mučenju	Duša čijim se predstavama manipulira	Tijelo koje se dresira

Ta tri mehanizma predstavljaju modalitete vršenja kaznene vlasti i ne mogu se svesti ni na pravne teorije (iako se djelimično poklapaju sa njima), ni na aparature ili institucije (iako se na njih oslanjaju), ni na moralna opredjeljenja (premda u njima nalaze opravdanje za svoje postojanje). Zbog čega se, i kako, nametnuo baš

ovaj treći mehanizam, zamijenivši tako svetkovine kažnjavanja, javnost kazne i kolektivitet? Kako je zatvor preuzeo glavnu ulogu u procesu kažnjavanja? To su pitanja na koja tek treba odgovoriti.

*Rođenje discipline kao političke anatomije sitnih
pojedivosti:*

*Priča o jednom aparatu za kažnjavanje i jednoj
disciplinskoj matrici*

*„Odakle potječu pojmovi opasnost, uspješnost u osuđivanju i rehabilitaciji? To nisu ni medicinski ni pravni termini, to su **disciplinski** termini. Oni se odnose na sve one sitne disciplinske postupke u školama, kasarnama, popravnim domovima, fabrikama, koji postaju sve važniji i važniji. Sve te institucije, proizvodnjom, širenjem, grananjem svojih mreža kroz društvo, dovele su do pojave pojmova koji su u početku bili nevjerovatno empirijski, a sada postaju sveti. Mislim da se kriminologija 'provlači' između tih pojmova.“³⁰*

U klasičnom dobu tijelo postaje objekat i meta vlasti. Obimno štivo o Čovjeku – mašini promatralo se u dvije ravni: prva je anatomska – metafizička, a druga tehničko – politička, sastavljena od niza školskih, vojnih i bolničkih propisa, kao i empirijskih postupaka i teorijskih promišljanja čiji je cilj da se tjelesne aktivnosti nadziru ili

³⁰ Martin, L.H. (1988). Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault.

popravljanju.³¹ Stvara se politika prinudnog potčinjavanja tijela, što podrazumijeva proračunatu manipulaciju njegovim elementima, pokretima, ponašanjem. Ono potpada pod mašineriju vlasti koja ga istražuje, raščlanjuje i ponovo sastavlja.

Tako se rađa politička anatomija, koja je istovremeno i mehanizam vlasti. Njom se definira način na koji se može ovladati tijelom drugih i utjecati na njega, ne samo da bi ti drugi činili ono što se od njih zahtijeva, nego i da bi se ponašali onako kako se od njih očekuje, prema utvrđenim tehnikama i onoliko brzo i efikasno kako se odredi. Historijski trenutak za discipline je onaj u kojem se rađa vještina upravljanja ljudskim tijelom čiji cilj nije jedino povećanje njegove sposobnosti, niti jednostavno potčinjavanje, nego stvaranje odnosa u okviru kojeg je tijelo utoliko pokornije, što je korisnije, i suprotno. To disciplinu čini drugačijom od kućnog sluganstva, vazalstva i „discipliniranja“ manastirskog tipa. Jedino ona ima sposobnost masovne proizvodnje potčinjenih i uvježbanih, „poslušnih“ tijela.

Foucault je naglasio da je tijelo mjesto na kojem najsuptilnije i najneprimjetnije društvene vještine formiraju mreže odnosa koje omogućavaju široku skalu organiziranja moći.³² (D. Melamphy, „In 'Descent' Proposal“, 2005). U svojim radovima nakon 1970. godine,

³¹ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

³² Melamphy, D. (2005). In 'Descent' Proposal.

njegova osnovna preokupacija postaje ne samo način na koji odnosi moći djeluju na ljudsko tijelo, nego i argument da je nauka o tijelu (koja, prema njegovim riječima, formira „političku tehnologiju tijela“) metodološki integrirana u historijsku studiju. Foucault nije odredio tijelo kao nepromjenljiv entitet, nego kao heterogenu višestrukost, jer je ono „zapremina u neprekidnoj dezintegraciji“.

Iako je Foucault na najsistematičniji način razvio ideju prema kojoj je funkcija moći da naredi umnožavanje kroz kontrolu i ispisivanje ljudskog tijela, njegov prethodnik, Friedrich Nietzsche je, skoro stoljeće ranije, tvrdio da je tijelo društvena struktura, i da je, prema tome, filozofija prije svega interpretacija tjelesnih stanja, bila ona otkrivena ili skrivena. Foucault je elaborirao Nietzscheovu ideju o tijelu kao višestrukosti, koja je u osnovi afektivna i instinktivna (Dionizijska), i to je primarno i istinsko bojno polje za rat između instikata. Tijelo je mnogostruko jer je korelat i funkcija fundamentalno heterogenih psiho–fizioloških procesa, određena ekspresija višestrukih nagona i afekata, prije nego besmrtna, transcendentalna ili metafizičke suštine.

Detaljnijim čitanjem Kafkine pripovijetke „U kažnjeničkoj koloniji“ shvatamo da je pisac nastojao opisati disciplinsku matricu na kojoj se „zapis“ na tijelu manifestira i može biti mapiran.³³ Foucault je

³³ Kafka, F. (1919). In the Penal Colony.

naglasio da „*uvijek postoji nešto u društvenom tijelu, u klasama, grupama i individuama, samim tim što na neki način uspijeva izbjeći odnose moći, nešto što je bez sumnje više ili manje pokorna ili reaktivna istinska stvar, prije centrifugalni pokret, obrnuta energija, pražnjenje... plebejskih osobina ili aspekata.*“³⁴

*Imam namjeru analizirati kako je, u početnim etapama industrijskih društava, određeni kažnjenički aparat formiran zajedno sa sistemom za razdvajanje normalnog od abnormalnog. Da bi se to pratilo, neophodno je konstrirati historiju događanja u XIX stoljeću kao i način na koji se sadašnji izuzetno kompleksni odnos sila (izvjesni nacrt borbe) vratio kroz uspjeh ofanziva i protu-ofanziva, efekata i kontra-efekata. Usklađenost takve historije potječe iz logike suprotnih strategija. Arheologija društvenih nauka morala je biti uspostavljena kroz proučavanje mehanizama moći investiranih u ljudska tijela, djela i oblike ponašanja.*³⁵

Ovim riječima je Foucault opisao svoju inicijativu da analizira kompleksne odnose sila historijskog kažnjeničkog aparata kao temelja za proučavanje mehanizama moći. Aparat moći je za njega heterogen ansambl koji sadrži diskurs, institucije, oblike arhitekture, naredbe, zakone, administrativne mjere, naučne izjave, filozofske, moralne i

³⁴ Melamphy, D. (2005). In 'Descent' Proposal.

³⁵ Ibid. 30

filantropske propozicije. Disciplinska stega podrazumijeva uspostavljanje prinudne veze između tjelesnih sposobnosti i jačanja discipline nad tijelom. Disciplinska matrica je definirana kao funkcionalni koordinatni sistem odnosa moći u kojima disciplinske tehnike djeluju na ljudska tijela u svrhu organiziranja i normaliziranja ljudskog ponašanja.

Ako je disciplinska matrica funkcionalni koordinatni sistem, onda bi trebalo biti moguće identificirati strukturalne principe ili ose koje ga čine. Iako je Foucault opisao disciplinsku matricu u terminima „heterogenih taktika“ koje imaju istu primarnu metu na ljudskom tijelu, koordinate disciplinske matrice, koje na jednom nivou vladaju i ograničavaju materijalne parametre i konceptualne mogućnosti tjelesnog identiteta, mogu, skoro matematički, biti načinjene križanjem dvije ose: horizontalne koju Kafka u svojoj pripovijetci označava kao „Krevet“ aparata za kažnjavanje, i vertikalne, koju označava kao „Pisač“.

Prva funkcionira prema onome što je Foucault označio kao **genealoško**: socio-historijska i hronološka dimenzija prave matrice, ona koja djeluje sintaktički, raspoređujući tijela sekvencionalno, serijski, prateći konceptualna pravila lingvističke koherencije i historijskog kontinuiteta. Druga funkcionira prema onome što je Foca-

ult nazvao **arheološkim**. To je sinhronična i paradigmatička dimenzija koja tijela podešava ideološki, raspoređujući ih „pišući“ po njima poput pisaće mašine, kao da već postoje označene političke izjave i percepcije na njima. Križanje genealogije i arheologije, hronologije i sinhronije, onog što smo nazvali sintaktičkim i paradigmatičkim osama, posudivši ih iz jezika strukturalizma, određuje logičko-gramatičke parametre tijela kao socio-političkog bića, formirajući njegovu **disciplinsku matricu**: stabilnu, propisanu, discipliniranu i diskurzivnu (logičko-lingvističku) strukturu.

Foucaultova tvrdnja o reproduciranju moći i znanja kroz tjelesno najjače je istaknuta u „Tijelu osuđenika“, prvom poglavlju njegove studije „Nadzirati i kažnjavati“, gdje opisuje način na koji je tijelo direktno uključeno u politiku, postajući tako predmet saznanja, istovremeno i potčinjeno i produktivno. „Tijelo“ i „duša“ su dva pola dejstva moći i znanja, to su „Krevet“ i „Pisač“ aparata za kažnjavanje iz Kafkine pripovijetke, koji se sastojao iz tri dijela: Kreveta, Pisača i Drljače. On ga opisuje ovako:

Krevet i Pisač bili su iste veličine i izgledali kao dva tamna drvena sanduka. Pisač je bio obješen oko dva metra iznad Kreveta; svaki od njih je na uglovima bio privezan sa četiri mjedene šipke koje su reflektirale svjetlost. Između njih na željeznom gajtanu, klatila se Drljača, napravljena od stakla, tako da je svako mogao gledati kroz nju. Na Krevetu osuđenik leži; ovdje su

trake za ruke, noge, i za vrat, da bi bili dobro pričvršćeni. I Krevet i Pisač imaju električnu bateriju; Krevet treba jednu za sebe, a Pisač za Drljaču. Nakon što osuđenika postave u aparat, Krevet se pokreće. Treperi minutu, u brzim vibracijama, sa jedne strane na drugu i gore-dolje. Vidjet ćete sličan aparat u bolnicama; ali na našem Krevetu svaki pokret je brižljivo proračunat, jer mora da precizno odgovara pokretima Drljače. A Drljača je instrument za stvarno izvršenje presude. Svaka zapovijed koju je zatvorenik odbio izvršiti biva ispisana na njegovom tijelu pomoću Drljače.³⁶

Funkcija Kafkinog aparata je, dakle, da se njime ono što tijelu nedostaje (u ovom slučaju, zakon ili naredba) ispisuje na njemu kroz bolno iskustvo dominantne ideologije ojačane, ili doslovno, utjelovljene, kroz potčinjavanje. Ta mašina je aparat za potčinjavanje, za potčinjavanje kroz označavanje. Nedisциплиnirano tijelo mora da se potčini položaju unutar aparata što u ovom slučaju podrazumijeva da mora biti zavezano za Krevet aparata. Istovremeno, to isto tijelo treba da utjelovi ideologiju društveno-političkog sistema.

Na osnovu prethodnog objašnjenja dvije ose disciplinske matrice, ova dva oblika potčinjavanja mogu biti predstavljena kao dvije ose društveno-političke egzistencije: sintagmatska osa („horizontalna“, „temeljna“), koja odgovara Krevetu, i paradigmska

³⁶ Kafka, F. (1919). In the Penal Colony.

osa („vertikalna“, „superstrukturalna“), koja odgovara Pisaču. Dominantna paradigma križa se sa sintagmatskim tijelom, tijelom koje se javlja kao sintaksa, da bi bilo „razmješteno“, „disciplinirano“ i „osuđeno“ kao takvo, na razmeđima gdje se bolno iskustvo pojavljuje.

To je potčinjavanje individualnog tijela tjelesnoj politici kroz njegovo utjelovljenje i stvarno (fizičko) ustrojstvo izvjesne ideološke paradigme. Dok se osjeća snaga aparata, on ostaje nevidljiv, izuzev one četiri mjedene šipke koje odašilju zrake na svjetlo dana, održavajući tako aparat represije na mjestu. Samo je Drljača, simbol mučenja i patnji, napravljena od stakla, da bi svako mogao gledati kroz nju. U svoj toj njenoj „prozirnosti“ gubi se njena „prisutnost“.

Tijelo koje treba biti „razmješteno“ („osuđeno“), „sintagmatsko tijelo“ (gramatički govoreći), pristaje na svoje „paradigmatsko“ potčinjavanje, jer jednostavno ne zna, i/ili ne shvata u potpunosti da će biti potčinjeno. Kada Putnik iz Kafkine pripovijetke pita Oficira da li zatvorenik zna za što je osuđen, ovaj mu odgovara da ne zna ni da je osuđen, ni koja je kazna. Sintagmatsko tijelo pristaje da bude spušteno na Krevet aparata za kažnjavanje, ne znajući pri tome da to ujedno znači i pristanak na pad, tako da se za vrijeme potčinjavanja Krevet pokreće, a Drljača, prateći Pisačev skript, spušta se naizmjenično na tijelo, koje se opet okreće zbog pok-

reta samog Kreveta, odgovarajući pri tome položajima Drljače i Pisača. Ta ujednačenost pokreta Drljače i Kreveta okreće tijelo i omogućava Drljači da svojim iglama ureže tekst presude na tijelo, pri svakom okretu iznova.

Prvih šest sati osuđenik ostaje živ skoro kao i ranije, samo što trpi bol... Ali kako je samo tih i miran tih prvih šest sati! Prosvjetljenje se javlja čak i kod najglupljih. Prvo u očima. Iz njih zrači... ništa više se ne dešava sem što čovjek počinje shvatati natpis; on pravi pokrete ustima kao da sluša. Vidite kako je teško dešifrirati taj natpis pogledom; ali naš čovjek ga dešifrira pomoću svojih povreda.³⁷

„Ovo je historijska realnost duše koja, za razliku od duše nastale u hrišćanstvu, nije rođena u grijehu i pokoravanju kazni, nego u metodama kažnjavanja, nadzoru i ograničenjima. Ta stvarna, netjelesna duša, element je u kojem su smještene posljedice određenog tipa moći i znanja, mašinerija pomoću koje odnosi moći pomažu rađanje posebnog korpusa znanja, a znanje produžava i ohrabruje djelovanje moći.“³⁸ Potčinjeno dominantnoj paradigmi, nedisciplinirano tijelo koje se „razmješta“ i „disciplinira“ kroz sintagmatsku osu (zavezano za Krevet aparata) postaje, kroz bolni

³⁷ Ibid.

³⁸ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati. 81

presjek paradigamske ose (Pisač i Drljača) korpus znanja koji se podiže iz svog dvostrukog pada na nivo sada „discipliniranog“ tijela-paradigamskog „dizajna“ ili ideologije aparata.

Nedisciplinirano „meso“ postaje disciplinirana „riječ“ načinjena da „radi“ ili prati skript svog sistemskog natpisa. Drugim riječima, čisto „somatsko“ postaje „psiho-somatsko“ ili „tijelo i duša“ zajedno. Na taj se način „tijelo i duša“ podižu iz svog dvostrukog, sintagmatskog i paradigamskog, pada.

*Nastanak „disciplinskih“ institucija:
bolnica, vojska, fabrika i škola*

Ubrzo se to neprekidno podvrgavanje kontroli i najsitnijih dijelova tijela proširilo i na škole, radionice, kasarne i bolnice, poprimajući tako laički sadržaj, ekonomsku ili tehničku racionalnost. Baš iz takvih „cjepidlačenja“, do u tančine definiranih propisa i nadzora inspektora, rođen je čovjek modernog humanizma.

Zdravstvena kontrola bolesti i zaraza povezana je sa nizom drugih: sa vojnom kontrolom dezerterstva, fiskalnom kontrolom različite robe, administrativnom kontrolom lijekova, porcija hrane, nestanaka, izlječenja, smrtnih slučajeva, simuliranja bolesti.³⁹ Tako je, vremenom, administrativni i politički prostor prerastao u terapijski, kojim se teži ka individualizaciji tijela, bolesti, simptoma, života i smrti. Na taj je način iz discipline nastao **medicinski koristan prostor**.

Medicina individualne percepcije, porodične pomoći, kućne njege može biti zasnovana samo na kolektivno kontroliranoj strukturi, ili na nekoj koja je integrirana u društveni prostor u svojoj cijelosti. To je trenutak u kojem se pojavio jedan sasvim novi oblik institucionalne specijalizacije bolesti, koji je bio nepoznat u XVIII stoljeću. Poznato

³⁹ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

je da bolest ima oblike i varijante koje su, poput nasljednog prava, strane društvenom prostoru. Ona postaje to više denaturirana, što je društveni prostor u kojem je stacionirana kompleksniji. Bolesti postaju raznovrsnije s poboljšanjem životnih uvjeta.⁴⁰

Vježbe su u svom mističkom ili asketskom bile način da se vrijeme na ovom svijetu organizira radi spasenja duše na onom. Međutim, u historiji Zapada njihov će se smisao promijeniti, iako će neka obilježja ostati ista. Od tada je njihova svrha ekonomisanje životnim vremenom, njegovo akumuliranje u korisnom obliku i uspostavljanje vlasti nad ljudima preko tako uređenog vremena. One postaju bitan element u političkoj tehnologiji tijela, težeći beskonačnom potčinjavanju na ovom svijetu.

Politika je produžetak vojnog modela kao osnovnog sredstva da se spriječe građanski nemiri; zbog toga Foucault navodi da su vojska i politika povezani preko taktike.⁴¹ Gradile su se **kasarne** prema manastirskom modelu. Očekivalo se da vojni život ima mnoga obilježja manastirskog savršenstva, jer je vojsku, „skitalačku gomilu“, trebalo vezati za jedno mjesto, spriječiti pljačku i nasilje, smiriti stanovništvo koje negoduje zbog prisustva trupa, izbjeći sukobe sa civilnom vlašću, zaustaviti dezertstvo i nadzirati troškove.

⁴⁰ Foucault, M. (1994). Rođenje klinike.

⁴¹ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

U **fabrikama** koje se javljaju krajem XVIII stoljeća načelo rasporeda i kontroliranja jedinki postaje još složenije. Radnike treba rasporediti u prostoru tako da budu međusobno odvojeni i lako uočljivi, ali taj raspored mora biti usklađen i sa zahtjevima proizvodnog aparata. U distribuiranju radnih mjesta treba povezati raspored tjelesnih snaga, prostornu organizaciju proizvodnog aparata i različite vrste poslova koji se obavljaju. Radna snaga razvrstana na niz pojedinačnih tijela i savršeno jasno čitljiva na svakom od njih može da se raščlani na individualne jedinice.

Zamisao o **školskom programu** koji bi pratio učenika do kraja njegovog školovanja i podrazumijevao godišnje i mjesečne složene vježbe, javila se najprije u jednom vjerskom redu: kod Braće u Zajedništvu. Oni su dio duhovnih tehnika primijenili u školskoj nastavi, za obrazovanje kako sveštenika, tako i magistrata i trgovaca. Ideja savršenstva ka kojem učenika vodi njegov uzorni učitelj postaje ideja o autoritarnom usavršavanju đaka od strane profesora, sve rigoroznije vježbe koje nameće asketski život postaju sada sve složeniji zadaci na putu napredovanja u znanju i dobrom vladanju.

Napor koji čitava vjerska zajednica ulaže za spas duše postaje ovdje stalno zajedničko sudjelovanje jedinki koje se rangiraju jedne u

odnosu na druge. Veze između vojne, vjerske i pedagoške organizacije vrlo su složene. „Dekurija“, odnosno desetina, sreće se u benediktinskim manastirima, kao osnovna jedinica raspodjele rada i nadzora. Braća u Zajedništvu su je preuzeli od benediktinaca i prenijeli na svoju organizaciju nastave, rasporedivši čak u grupe od po deset. Tu podjelu na desetine usvojili su dalje jezuiti za organizaciju svojih koledža, ponovo uvodeći vojni model.⁴²

⁴² Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

Disciplinska „arhitektura“

Disciplina ponekad zahtijeva ograđen, zaštićen prostor monotonog discipliniranja koji će biti specifičan u odnosu na sve ostale i predstavljati „svijet za sebe“. Susrećući se sa drevnim načelom prisutnim u arhitekturi i hrišćanstvu, manastirskom ćelijom, ona organizira analitički prostor, koji je uvijek (čak i kad njegove pregrade i polja postanu sasvim apstraktni), ćelijski. Arhitektura može jedinke učiniti poslušnim i podložnim naučnom saznanju.

U urbanoj arhitekturi dugo se sretao (u projektima za radnička naselja, bolnice, škole, azile, zatvore) model vojničkog logora, ili bar načelo na kojem se on temelji: prostorna organizacija mora da odražava hijerarhijsku strukturu nadzora. To je načelo raspoređivanja i sklapanja dijelova u cjelinu. Logor je za neslavnu tehnologiju nadzora predstavljao isto što i mračna komora za slavnu optičku nauku.⁴³ Zbog toga su se bolnička zdanja strukturirala kao instrumenti zdravstvene zaštite, koji treba da omoguće dobro osmatranje bolesnika i odgovarajući tretman. Oblik zgrade treba da „razdvoji“ bolesnike i spriječi širenje zaraze, sistem provjetravanja kojim je obuhvaćen svaki krevet sprečava zadržavanje nezdravih isparenja oko pacijenata. S

⁴³ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

druge strane, prostorna organizacija školske zgrade trebala je da omogući dresuru.

Dresura krepkih tijela kao zdravstveni imperativ, obrazovanje upućenih i sposobnih oficira kao imperativ stručnosti, stvaranje poslušnih vojnika kao politički imperativ i sprečavanje razvrata i homoseksualnosti kao moralni imperativ bila su četiri razloga za strogo i dosljedno ograđivanje jedinki, ali i za postavljanje mehanizama stalnog nadzora. Ista pojava je i u reorganizaciji osnovnoškolskog obrazovanja, gdje nadzor postaje specifična djelatnost integrirana u pedagoški red. Kada je Batankur predložio da se među najboljim đacima izabere čitav odred „oficira“, intendantata, osmatrača, instruktura, repetitora, recitatora molitvi, pomoćnika za krasnopis, razdjeljivača mastila, instruktora za vjeronauku i kućnih inspektora, bio je to početak škole tipa „uzajamnog podučavanja“, gdje su uključena tri procesa: podučavanje u užem smislu riječi, sticanje znanja kroz vršenje pedagoških aktivnosti i međusobno i hijerarhijski ustrojeno nadziranje.⁴⁴

Slična situacija je i u velikim radionicama i fabrikama, gdje je trebalo primijeniti intenzivnu, neprekidnu kontrolu tokom čitavog proizvodnog procesa. Ta kontrola je usmjerena ne samo na

⁴⁴ Ibid.

proizvodnju, nego i na aktivnost radnika, njihovu marljivost, umješnost, način rada, brzinu, ponašanje.

*Ova funkcija upravljanja, nadziranja i posredovanja postaje funkcijom kapitala čim rad koji mu je podlozan postane kooperativan. Kao specifična funkcija kapitala, dobiva funkcija upravljanja specifična obilježja.*⁴⁵

Tako nadzor postaje presudan ekonomski faktor, jer je ujedno i unutrašnji dio proizvodnog aparata i specifični pokretač disciplinske vlasti. Ta potreba da disciplinski nadzor ima brojne instance, da se one istaknu, umnože i uvećaju, dovela je do toga da je prednost data piramidnim zdanjima, nasuprot kružnih poput onog koje je osmislio Claude-Nicolas Ledoux, arhitekta Luja XVI: „u centru kružno raspoređenih zgrada koje sve gledaju ka unutrašnjosti nalazi se visoko zdanje gdje su smještene sve administrativne i upravne službe, policijski organi nadzora, ekonomske službe kontrole i provjere, vjerske funkcije podsticanja na rad i poslušnost...”⁴⁶

Piramida je, ipak, bolje nego kružna organizacija, mogla da odgovori na dva zahtjeva: stvaranje potpune i nepropusne mreže, povećavajući tako broj nadzornih organa, i da bude tako neprimjetna

⁴⁵ Marx, K. (1887). Capital: A Critique of Political Economy.

⁴⁶ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati. 138.

da neće opteretiti i otežati discipliniranje. Tako su postavljeni temelji za „nadzorni toranj“, Panopticon, koji će osmisлити Jeremy Bentham.

Kažnjavanje tako postaje **uvježbavanje**, jer je očekivano popratno dejstvo kazne samo „usput“ vezano za ispaštanje i kajanje, koje se neposredno dobiva mehanizmom dresure. Potrebno je učiniti kažnjivim i najmanje segmente ljudskog ponašanja, dajući pri tome kažnjavajuću funkciju prividno beznačajnim elementima disciplinskog aparata. Kažnjavanjem se vrši pet operacija:

1. Pojedinačni postupci, postignuća i ponašanja ravnaju se prema određenom skupu koji istovremeno predstavlja i referentno polje, i područje diferencijacije i niz pravila kojih se treba pridržavati;
2. Pojedinci se diferenciraju međusobno prema tom skupu pravila;
3. Sposobnosti, domet, priroda pojedinaca mjere se u kvantitativnom smislu i vrednosno hijerarhiziraju;
4. Kroz takva „vrednosna“ mjerenja sprovodi se prinudno saobražavanje jedinki;
5. Povlači se granica koja određuje različitost u odnosu na sve ostale različitosti i to je spoljašnja granica abnormalnog (npr., sramno odjeljenje vojne škole).

Prema tome, uspješnim kaznenim sistemom se, prije svega, **normira**. Disciplina, primjenjujući svoje četiri glavne tehnike (obrazovanje shematskih prikaza, propisivanje normi, pronalazak vježbi i smišljanje taktike), izgrađuje i četiri osnovna obilježja individualnosti:

1. Ona je ćelijskog tipa (na osnovu prostornih rasporeda);
2. Poštuje zakonitosti organizma (kodifikujući aktivnosti);
3. Svojtven joj je razvojni proces (akumuliranje vremena);
4. Kombinatorne je prirode (zahvaljujući kombiniranju snaga).

Postupci individualizacije i rođenje humanističkih nauka

Kako su uopće nastale nauke o čovjeku? To pitanje je postavio i Foucault. On je smatrao da se odgovor krije u arhivama gdje je izgrađen i usavršen savremeni mehanizam prinude nad tijelima, pokretima i ponašanjima.⁴⁷ Postupak ispitivanja, kombiniranjem hijerarhijskog nadzora i normirajuće sankcije, pretvara svakog pojedinca u „slučaj“, koji je istovremeno i predmet saznanja i dejstva vlasti. Na taj način dolazi do stvaranja ćelijske, organske, razvojne i kombinatorne individualnosti, ona četiri osnovna obilježja individualnosti koja izgrađuje disciplina.

Ona predstavlja jedan preokret na političkoj osi individualizacije. Dok je u određenim društvenim porecima, poput feudalizma, najveća individualizacija bila tamo gdje se ispoljavao najveći suverenitet, u disciplinskom poretku ona ide naniže, tako da se oni nad kojima se takva vlast vrši više individualizuju, što je ta vlast bezličnija i funkcionalnija. Ceremonijal, priče, predanja, porodična stabla, spomenici, običaji, razmetanje, vlastelinska superiornost, kao i svi ostali elementi individualizacije koji su u pojedinim društvenim porecima imali značajnu ulogu, u disciplinskom sistemu bivaju

⁴⁷ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

zamijenjeni nadzorom, posmatranjem, komparativnim ocjenjivanjem u odnosu na utvrđenu normu i „odstupanjem od norme“.

Djeca se individualiziraju više nego odrasli, bolesnici više nego zdravi, ludaci i prestupnici više nego normalne i nedelinkventne osobe, a i svi individualizirajući mehanizmi u našoj civilizaciji su više usmjereni baš na ove prve. Sve nauke i analitičke i praktične koje imaju svoje metode sa prefiksom „psiho“ imaju i svoje mjesto u tom historijskom preokretu postupaka individualizacije. U trenutku u kojem su omogućene nauke o čovjeku primijenjena je i nova tehnologija vlasti i nova politička anatomija tjelesnog. Tada se prešlo sa historijsko-ritualnih na naučno-disciplinske mehanizme, sa porodičnog stabla na kategoriju normalnog, sa pojedinca koji se veliča i nakon smrti na jedinku podložnu mjeranju i proračunavanju. *„Pustolovina našeg djetinjstva opisana je kroz nedaće maloga Hansa...“*⁴⁸

Vlast ne treba uvijek opisivati samo u negativnim terminima, jer ona je i produktivna: proizvodeći stvarnost, ona proizvodi i posebna područja objekata i rituale kojima se dolazi do istine. Pojedinač i sva moguća saznanja o njemu su posljedica te proizvodnje.

⁴⁸ Ibid.

Panopticon - pogled koji stvara nova saznanja

U svojoj knjizi „Panopticon; ili nadzorni toranj“, Jeremy Bentham razjašnjava svoje teorije za konstruiranje idealnog zatvorskog sistema, Panopticona, slijedeći precizni arhitektonski model.⁴⁹ Iako se ideja o Panopticonu pripisuje Jeremy Benthamu, zapravo je njegov brat Samuel onaj koji ga je izumio, i to u svrhe nadziranja velikog broja radnika. Jeremy je shvatio da se taj „izum“ može primijeniti i u druge svrhe.

Bentham je zamislio Panopticon sa centralnim tornjem okruženim nizom ćelija neprekidno izloženim nevidljivom Inspektoru smještenom u „kućici“ na tornju. Zatvor bi se trebao zasnivati na pretpostavci da će strah od spoznaje da su stalno posmatrani navesti zatvorenike da se ne samo povinuju pravilima, nego i da poboljšaju i svoje vlastito ponašanje. Bentham nije ograničio svoju zamisao samo na izgradnju robijašnice, nego je proširio njegovu primjenu na veliki broj institucija izgrađenih na istom principu i sa sličnom namjerom, *„bila ona kažnjavanje nepopravljivih, čuvanje ludaka, popravljanje zlobnih, zatvaranje osumnjičenih, zapošljavanje besposlenih, čuvanje*

⁴⁹ Bentham, J. (1791). Panopticon, or, the Inspection House.

*bespomoćnih...*⁵⁰ Bentham je otišao i dalje sa svojom utopijskom vizijom Panoptičkog grada kao samoodržive jedinice produktivnosti, koja uključuje fabrike, škole, crkve i bolnice. Prateći principe utilitarizma, Bentham je težio modelu čiji bi krajnji ciljevi bili kazna, reformacija i novčana ekonomija.

Svrha Panopticonovog „labirinta“ galerija, stepenica i hodnika, nije samo neprekidno posmatranje i nadzor nad zatvorenima, nego i način zaštite stražara, njihovim odvajanjem od zatvorenika. Ključni faktor panoptičkog nadzora ne leži u intervenciji službenika, nego u **pogledu**, sposobnosti stražara da sve vrijeme vidi svaki dio. „*Panopticon znači 'svi obuhvaćeni jednim pogledom'*“⁵¹ Ta stalna prisutnost panoptičkog oka osigurava da svaki subjekt uvijek bude promatran, u svakom trenutku. Ono što je najvažnije za sposobnost promatranja i viđenja jeste prizvodnja uspješne kontrole društva. Svijest o promatranosti i vidljivosti čini ljude izvršiocima njihove lične podređenosti.

Tamo gdje pogled najviše djeluje, ali nije i jedino sredstvo, novi element, **glas**, funkcioniše na psihičkom nivou. Bentham je cijevi za konverzaciju odredio kao sredstvo komuniciranja između stražara i zatvorenika. Stražar je jedini koji može koristiti limenu cijev da bi

⁵⁰ Corbella, W. (2007). Panopticism and the construction of power in Franz Kafka's „The Castle“. 68

⁵¹ Ibid.

nadzirao zatvorenike. Na taj način se i najtiši šapat jedne osobe mogao čuti, posebno kada bi se uho prislonilo na cijev. Panoptikonom se, dakle upravlja pogledom i glasom, odvojenim od njihovog nosioca, tj., pogledom i glasom usmjerenim prema objektima.⁵²

Glas postaje neutjelovljeni fenomen u bezličnom mehanizmu moći. Upotreba glasa, kao i pogleda, izravnava anonimnost i nevidljivost sa uvježbavanjem moći i naglašava oblik ljudskih interakcija koje pogoduju panoptičkom režimu. Međutim, nešto kasnije, Bentham je odbacio akustičku kontrolu, najvjerojatnije zbog njene asimetričnosti i mogućnosti da zatvorenici čuju stražare, što se nije smjelo dogoditi.

*Cijeli Panopticon je neka vrsta teatarskog spektakla za dobrobit javnosti... Poboljšavanje zatvorenika je od sekundarnog interesa. Mnogo važnija namjena je moralna reformacija društva kroz poučni spektakl discipline preko nadzora.*⁵³

Bentham je odbio razmotriti posljedice koje bi mentalna kontrola i kazna mogle imati na emocionalnu i psihičku ravnotežu pojedinca, kao i na njegovo tijelo. On je razmišljao o izgradnji Panopticona u Battersea Riseu, nedaleko od Londona, koji bi

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid.

doslovno bio „zamac u zraku, neboder“, glavni rival egipatskih piramida, u kojem će individualna energija postati produktivna.

Zadatak Panopticona je da povećava, umnožava, snaži. Bentham je u teorijskom smislu na nov način analizirao društveno tijelo i odnose vlasti koji ga prožimaju, ali je u praktičnom smislu osmislio način na koji će se tijela i snage potčiniti tako da se, izbjegavanjem oblika suvereniteta, poveća korisna dimenzija vlasti. To je, zapravo, načelo nove „političke anatomije“, gdje su predmet i cilj odnosi discipline, a ne suvereniteta. Disciplina ima dva oblika:

1. kao **blokada**, kao zatvorena institucija, uvedena u vanrednim slučajevima i na marginalnom području, sva okrenuta negativnim funkcijama (spriječiti širenje zla, prekinuti komunikaciju, zaustaviti protok vremena),
2. kao **ustrojstvo**, kao funkcionalni mehanizam koji treba da poboljša vršenje vlasti čineći je bržom, lakšom, efikasnijom.
- 3.

Disciplina vremenom napušta svoju prvobitnu vezanost za manastirski način života, težeći sve više središnjim sektorima društva, značajnijim i produktivnijim. Uključuje se u neke od glavnih društvenih funkcija poput manufakturne proizvodnje, prenosa znanja,

širenja sposobnosti i umijeća, ratnog aparata. Oslobodivši se svoje marginalnosti, ona postaje tehnika za fabrikovanje korisnih jedinki.⁵⁴

To je period u kojem se masivne i kompaktne disciplinske tehnike razlažu na fleksibilnije i prilagodljivije metode nadzora (zatvorene institucije pridodaju metodu vanjskog nadzora). Međutim, disciplinske postupke ne šire samo zatvorene institucije, nego i druga sjedišta kontrole, poput religioznih grupa i dobrotvornih društava.

Rasprostiranje discipline u cijelom društvu omogućeno je još u XVIII stoljeću, organiziranjem policijskog aparata, čiji je nadzor bio *„poput pogleda bez lica koji čitavo društveno tijelo pretvara u perceptivno polje: hiljade očiju raspoređenih svuda, pokrenuta i uvijek budna pažnja, široka hijerarhizovana mreža...“*⁵⁵ Stvaranje disciplinskog društva je proces koji polazi od zatvorenih disciplina kao nekog vida „društvenog karantina“, pa do panoptizma, tog općeprihvatljivog mehanizma.

⁵⁴ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

⁵⁵ Ibid. 198

*Pogled na religijski narativ sa panoptičke distance
netrepeljivosti*

...

Bez obzira na načine na koje se tumači i shvata religija, psihologija ne zanemaruje njenu vrhunsku ulogu u cjelokupnom mentalnom funkcioniranju pojedinca. Njen utjecaj na individualno, grupno i društveno ponašanje manje se sastoji u njenom neposrednom i ritualnom prisustvu, a više u transformiranim oblicima.⁵⁶

Stavke kojima se bavi, poput rođenja pojedinca, varijacija života, biološke reprodukcije, slobode, egzistencijalnih pitanja, zadiru u mnogo dublje osnove ličnosti, pa prema tome mogu doprinijeti njenim trajnim promjenama. Cilj ovog rada nije dati osvrt na kognitivne aspekte religije, niti način na koji ona utječe na kognitivno funkcioniranje pojedinca. Osnovna svrha ovog rada jeste predstaviti način na koji pojedine psihološke stavke poput viška libida i nesigurnosti identiteta dovode do pojave loših djela, netolerantnosti prema Drugom i iskrivljenih narativa.

Religijski narativi oduvijek su najosjetljive područje, pa samim tim se njima i najlakše manipuliralo. Sama svrha narativa nije u

⁵⁶ Krstić, D. (1996). Psihološki rečnik.

predstavljanju „nas“ i „njih“ jer to dovodi do stvaranja jaza i mržnje prema Drugom, nego u pružanju mira, transcendentosti i tišine za onog koji intrinzično vjeruje. Onog trenutka kada u procesu selekcije „odabrani“ narativi iz kulture i tradicije pređu u religiju, njena istinska bit prestaje. Tada ona prestaje biti svojom pravom svrhom, i njen narati postaje *ancilla* za nametnute Druge. Kao takav, on ne služi pomirenju, sve dok se ne sruše granice između netolerantnog uma i podsvijesti.

Višak libida, simbol i vrhunsko iskustvo

Kulturna historija je pokazala kako čovjek posjeduje relativni višak energije, koju je moguće koristiti i u druge svrhe sem u čisto prirodnim tokovima.⁵⁷ U tom slučaju se govori o *višku libida* iz kojeg mogu proizaći drugi procesi, od kojih su najznačajniji oni religijski. Prema Jungu, priroda tih procesa je u svojoj suštini simbolička i manifestira se kroz religijske ideje, rituale ili ceremonije.

Proces pretvaranja libida u simbole putem otkrovenja ili intuicije velikim je dijelom, na osnovu analitičke psihologije, zaslužan

⁵⁷ Jung, K.G. (1976). Dinamika nesvesnog.

za izbor totema, a kasnije i bogova, bez obzira na individualne težnje potiskivanja simbola.

Prvi korak u ovom pravcu bilo je i stvaranje zvanične državne religije, dalji korak istrebljivanje politeizma, koje je počelo sa reformatorskim pokušajem Amenofisa IV. Hrišćanska epoha je, kao što je poznato, izvanredno mnogo postigla u gušenju individualnog stvaranja simbola. U toj mjeri da se može, u trenutku kada započne popuštanje intenziteta hrišćanske ideje, očekivati ponovno rasplamsavanje individualnog stvaranja simbola. Upravo nevjerojatno povećanje broja sekti od XVIII vijeka, vijeka „prosvijećenosti“, moglo bi da posluži kao primjer. Snažno širenje Christian Science, teozofije, antropozofije i drugih religijskih sekti su dalji koraci na već zakoračenom putu.⁵⁸

Religija je za Junga jedan univerzalni ljudski fenomen, a neko više biće koje upravlja Kosmosom, arhetip, dio je kolektivnog nesvjesnog. Ipak, njegov lični odnos prema Bogu bio je umnogome ambivalentan, posebno zbog izjava kako nijedna religija, moralni zakon ili pojam Boga nisu nastali izvana, nego su prisutni unutar svakog pojedinca. U posljednje pismu prije smrti, Jung je napisao

⁵⁸ Ibid. 122

kako njegovo djelo naučno dokazuje da model Boga postoji u svakom čovjeku i ima na svom raspolaganju veliku energiju preobražavanja.⁵⁹ Arhetipovi su religiozne prirode, a poremećaji ličnosti nastaju zbog njenog odvajanja od osnovnog religioznog sloja.⁶⁰

Na sličan način, koristeći Jungov model arhetipa, Maslow objašnjava razliku između mističkog i individualnog s jedne strane, i organiziranog s druge strane u historiji religija. Dok duboko i autentično religiozna osobe integrira ove trendove sa lakoćom i automatski, druge osobe izgube ili zaborave subjektivno religijsko iskustvo i redefiniiraju religiju kao niz navika, ponašanja, dogmi, formi, koji u ekstremnom slučaju postaje potpuno legalistički i birokratski, konvencionalan, prazan i u najistinskijem smislu te riječi, antireligijski.⁶¹ Na taj način organizirana religija i crkve, prema Maslowu, mogu da postanu najveći neprijatelji religijskog iskustva i osobe koja ga doživljava.

Budući da čovjek posjeduje višu i transcendentnu prirodu koja mu omogućava da doživi i vrhunska iskustva, pravi pristup proučavanju njegove/njene prirode uključivao bi prema Maslowu humanistički, transpersonalni i transhumani pristup. Kako duhovne

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Krstić, D. (1996). Psihološki rečnik.

⁶¹ Maslow, A. (2001). O životnim vrednostima. Izabrani eseji o psihologiji vrednosti.

discipline zahtijevaju rad, vrijeme, posvećenost i proučavanje, tako navedena tri metoda istraživanja ljudske prirode kombiniraju dostignuća psihologije ličnosti, humanističke psihologije i biologije pri dokazivanju utjecaja religije. Ipak, važno je ne zanemariti utjecaj koji sve duhovne discipline imaju na formiranje identiteta, kako individualnog tako i grupnog, i njegov značaj za razumijevanje i prihvatanje Drugog i drugačijeg.

Nesigurnost identiteta i prijetnja drugačijeg

Hogg i Abrams (1993) definiraju nesigurnost kao osnovnu motivaciju za identifikaciju i pripadnost određenoj grupi.⁶² Osjećanje nesigurnosti o sebi i vlastitim percepcijama, stavovima i ponašanjima oslikava identitet osobe i njegov/njen doživljaj selfa kako odbojnog.⁶³ U slučaju da osoba ima izgrađene odbrambene mehanizme, on/ona će biti u stanju osloboditi se osjećaja nesigurnosti i nepoželjnosti, međutim, ukoliko su odbrambeni mehanizmi zakazali, ili nisu dovoljno razvijeni, nesigurnost se doživljava kako prijetnja koja podržava povećanu zaštitu ili bijeg.⁶⁴

⁶² Hogg, M., Abrams, D. (1993). Group motivation: Social psychological perspectives.

⁶³ Hogg, Michael A. (2009). Managing self-uncertainty through group identification.

⁶⁴ Ibid.

Prema Hoggovoj teoriji nesigurnosti identiteta, identificiranje sa grupom kroz proces samo-kategorizacije se doživljava kao najučinkovitiji način smanjenja osjećaja nesigurnosti. Također, redukcija nesigurnosti je ključni motiv za proces izgradnje socijalnog identiteta.⁶⁵ Proces socijalne kategorizacije selfa smanjuje nesigurnost jer depersonalizira percepciju, stavove i ponašanje članova jedne grupe, kao i njihov odnos prema drugoj grupi. Depersonalizacija drugih također omogućava predviđanje kako će se oni ponašati i djelovati jedni prema drugim, ali i pomaže pri identificiranju osjećaja pripadnosti jednoj grupi.⁶⁶

Dok religija može biti karakteristika jedne društvene grupe, religioznošću se može smatrati produžetak sa kojim se pojedinac identificira i kojem pripisuje svoju ideologiju ili pogled na svijet.⁶⁷ Prema teoriji o nesigurnosti identiteta, ljudi su motivirani onda kada osjete nedostatak osjećaja nesigurnosti o self.⁶⁸ Upravo ta nesigurnost može biti i jak motivator za priključivanje jednog društvenoj grupi (u ovom slučaju grupi koju karakterizira određena religioznost), prihvatanje tog oblika identiteta i, istovremeno, odbacivanje Drugog, drugačijeg i svega onog što on/ona kao takav predstavlja.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Hogg, M., Abrams, D. (1993). Group motivation: Social psychological perspectives.

⁶⁸ Hogg, Michael A. (2010). Religion in the face of uncertainty.

Koliko efikasno će grupa smanjiti nesigurnost zavisiti od više faktora, od kojih su najznačajniji unutrašnja homogenost, socijalna interakcija, jasnoća unutrašnje strukture, zajednički ciljevi i uvjerenja. U slučaju krize uzrokovane nesigurnošću identiteta, pojedinac će odabrati grupu koja posjeduje navedene karakteristike, pokušavajući pri tom da se identificira sa njenim članovima. Pri tome, preferirat će grupe koje same sebe označavaju kao ekstremne, čiji su stavovi i ponašanja definirani nefleksibilnom ideologijom ili pogledom na svijet, kako i one koje radikalnim stavovima i ponašanjem pokušavaju promovirati i zaštititi grupni identitet.⁶⁹

Grupe formirane na taj način dijele zajedničku ideologiju, pogled na svijet i, u većini slučajeva, religijska osjećanja. Iako intrinzično religiozne osobe (posebno one koje je opisivao C.G. Jung) nemaju potrebu za bijegom u ekstremna područja proizvedenih religijskih narativa, pojedinci koje karakterizira nesigurnost identiteta postaju njihovi redovni „korisnici“. Slavoj Žižek kaže kako je jedan od uvriježenih religijskih narativa da religija čini da inače loši ljudi postanu dobri i čine dobra djela.⁷⁰ Međutim, kako dalje napominje Žižek, ako bez religije dobri ljudi čine dobra djela, a loši ljudi loša,

⁶⁹ Hogg, Michael A. (2009). Managing self-uncertainty through group identification.

⁷⁰ Žižek, S. (2012). If there is a God, than anything is permitted.

onda jedino religija doprinosi da dobri ljudi započnu sa izvršavanjem loših djela.⁷¹

Kada dobri ljudi loša djela čine

Kako bi opravdali svoju ulogu moći, pripadnici ideologija koje zagovaraju nasilje moraju, prvenstveno, različitim narativima demonizirati Drugog, onog/onu koji/koja živi van granica njegove/njene misli. Samim tim, sve što bi uradili protiv tih Drugih u potpunosti je opravdano, jer, u slučaju opasnosti i vanrednog stanja, sve je dozvoljeno.

Prema Žižeku, ukoliko neko voli Boga, može učiniti sve što želi, jer ako zavoli zlo, to je onda dokaz da nikada istinski nije ni volio Boga.⁷² Ipak, postoji određena nejasnoća u iskazanom budući da ne postoji garancija izvan našeg vjerovanja o tome šta zapravo Bog želi da mi činimo. Upravo zato se i dešavaju situacije u kojima pojedinci koriste Boga i religiju kao opravdanje za svoja zlodjela. S druge strane, postoji određena „disciplinska matrica“ koja se, u većoj ili manjoj mjeri, širi iz religijskih narativa.

⁷¹ Ibid.

⁷² Žižek, S. (2012). If there is a God, than anything is permitted.

Historijska realnost duše je, prema Foucaultu, realnost duše rođene u hrišćanstvu, koja kasnije nastavlja da se pokorava kazni, nadzoru i ograničenjima.

Ta stvarna, ne-tjelesna duša, element je u kojem su smještene posljedice određenog tipa moći i znanja, mašinerija pomoću koje odnosi moći pomažu rađanje posebnog korpusa znanja, a znanje produžava i ohrabruje djelovanje moći.⁷³

Nedisciplinirano „meso“ postaje disciplinirana „riječ“ načinjena da „radi“ ili prati skript svog sistemskog natpisa. Drugim riječima, čisto „somatsko“ postaje „psiho-somatsko“ ili „tijelo i duša“ zajedno. Ubrzo se to neprekidno podvrgavanje kontroli i najsitnijih dijelova tijela proširilo i na škole, radionice, kasarne i bolnice, poprimajući tako laički sadržaj, ekonomsku ili tehničku racionalnost. Baš iz takvih „cjepidlačenja“, do u tančine definiranih propisa i nadzora inspektora, rođen je čovjek modernog humanizma. Ono što je nekada bila Inkvizicija sada je poprimilo oblik savremeno oblikovanih narativa koji, u svom najsavršenijem obliku, šire jednu idealno razgraničenu disciplinu nas i Drugih.

⁷³ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati. 68.

Uski narativ „širokog“ čovjeka

Mnogi književni kritičari se slažu da je u romanu „Braća Karamazovi“ Dostojevski najpotpunije izrazio svoju koncepciju čovjeka. Njegovo objašnjenje čovjeka kao jako širokog, kojeg treba suziti, upućuje na svu kompleksnost psihologije i njena ograničenja.

Hljeb nije jedini ideal kojem čovjek teži, štaviše, on predstavlja i određeno ograničenje. Ljudska bića žive da bi stremila Apsolutu, jednom jedinstvenom savršenstvu misli, razuma i djela. Samo dostizanje toga je spas, mjesto na kojem će se ukrstiti i prošlost i budućnost, a sadašnjost nas više neće zarobljavati težinom nametnutih sjećanja.

Sjećanje je kognitivna igra koja često dovodi u zabludu. Na njega utječe mnogo faktora, od kojih ne treba zanemariti kulturu i tradiciju. Tradicija prelazi u kulturu pri čemu neki njeni dijelovi postaju važni za zajednicu koja joj pripada, te tako i integrirani u njen način života.⁷⁴ Ključ za taj proces je selekcija bez alternativa, potencijala za prihvatanje i odbacivanje, bez unošenja dostupnih elemenata u sistem interesovanja i vrijednosti i bez društvene kontrole i adaptacije.

⁷⁴ Honko, L. (1996). Epic and identity: National, regional, communal, individual.

Pri tome ona „širina“ čovjekova o kojoj je pisao Dostojevski dolazi do izražaja, jer u odedenim momentima onemogućava prelazak određenih elemenata tradicije u kulturu, ili ih prenosi u izmijenjenom obliku. Dio kolektivne tradicije je uvijek izdvojen i predstavljen kroz komunikaciju. On se može odnositi na jezik, geografski prostor, muziku, ples, kostime, arhitekturu, historiju, mit, rituale, religiju... U tom procesu prenošenja određeni rituali i narativi poprimaju posebno značenje, postajući od običnih gesta i riječi amblemi, reprezentativni simboli grupe oko kojih je primjetan oblak svetog koji nosi značenje i emocije što ujedinjuju identitet grupe razvijajući osjećaj kohezije i zajedništva.⁷⁵

Identitet grupe je moguće definirati kao set vrijednosti, simbola i emocija koje povezuju ljude u realizaciji zajedništva i pripadnosti, stvarajući „naš“ prostor u svemiru. Kratka riječ „mi“ danas je poprimila višestruki značaj i u stanju je da donese semantičko jedinstvo nizu odabranih simbola, bez obzira da li su materijalni ili abstraktni, ideje, stvari, riječi ili akcije.⁷⁶ Članovi grupe često manipuliraju simbolima, mijenjajući pri tome ono što su kultura i tradicija donijele sa sobom. Tako narativi, posebno religijski, bivaju oblikovani prema individualnim potrebama, izvan granica tradicije. Samim tim, autobiografska sjećanja postaju kolektivna, okupirajući

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

svijest grupe i postajući kolektivnom sviješću koja za cilj ima propagirati jedno iskrivljeno „mi“. Religijski narativ tako postaje žrtvom prvo individualne, a zatim kolektivne svijesti, zarobljen i onemoćao, napušten od tradicije i kulture.

Kao takav, religijski narativ ne djeluje u svrhu pomirenja, nego rađanja svijesti i podvojenosti, različitosti i opasnosti koja od nje dolazi. Stoga je nemoguće govoriti o načinu na koji može pomoći, jer umnogome doprinosi širenju svijesti pojedinaca koji su ga izgradili. Ono što je prvenstveno potrebno učiniti jeste demistificirati Drugog i drugačijeg, „pripitomiti“ ga kako bismo ga lakše prihvatili. Preveliko inzistiranje na prihvatanju također narušava sklad, jer je cilj uvijek u „pripitomljavanju“, ublažavanju razlika i shvatanju da one ne nose sa sobom demonsko i nesavladivo.

Stoga netolerantni um koji proizvodi složene narative treba lišiti nametnutosti i dozvoliti mu da upozna Bližnjeg i prestane ga promatrati sa panoptičke distance netrepeljivosti. To je proces rušenja zidova vlastite netolerantnosti, eutanazija mitološkim okovima opčinjene svijesti i rađanje novih, demistificiranih narativa. Samo tako se može doći do čiste, intrinzične religije i religijskih osjećanja o kojima je pisao Jung, kao i do vrhunskog iskustva Maslowa. To je način na koji jedan narativ počinje da ruši zidove mistične kuće Drugog.

...

Religijski narativi sa sobom nose opasnost od prenešenih autobiografskih sjećanja, nesigurnosti identiteta i nedostatka sposobnosti za prihvatanje Bližnjeg.

Kao takav, narativ ne može pridonijeti pomirenju, niti utjecati na kulturu sjećanja, budući da će ista služiti samo u svrhe kreiranja novih borbi i poraza. Potrebno je djelovati mnogo šire od kulture i tradicije, ući u korijene starih običaja, otkriti načine prenošenja pojedinih narativa.

Noseći sa sobom višak prošlosti u susret budućnosti, oni mogu kreirati mnogo veće poteškoće u razumijevanju, stvarajući pri tome duboki jaz između „nas“ i „njih“. Prihvatanje Drugog nije rješenje, jer je za većinu isuviše teško i tegobno. Ipak, pripitomljavanje Drugog, otvaranje vrata za njegove slabosti i nedostatke, vodi ka razumijevanju. Naučiti voljeti s mržnjom često je put ka rješenju krupnih problema i gradnji novih narativa, koji neće doprinosti zatvaranju vrata pred Bližnjim, nego će ih ostaviti poluotvorenim.

Akumulacija ljudi i akumulacija kapitala

Cilj discipline je da organizira takvu taktiku vlasti koja će ispunjavati tri kriterija: uspostavljanje i održavanje te vlasti treba da što manje košta i da se vrši neupadljivo, gotovo neprimjetno, dejstvo društvene vlasti treba da se maksimalno pojača i rasprostire po cijelom društvu, i, jačanje te vlasti treba da se poveže sa učinkom onih aparata unutar kojih se vrši (pedagoških, vojnih, industrijskih, medicinskih).

To je, zapravo, odgovor na historijsku konjunkturu, jer se disciplina pojavljuje kao anti-nomadski postupak nastojeći da veže jedinke za jedno mjesto, a istovremeno omogući i rast složenog i skupog proizvodnog aparata. Akumulacija ljudi i akumulacija kapitala ne mogu se odvojiti, disciplina dovodi do slabljenja „političke“ snage tijela povećavajući njegovu „proizvodnu“ snagu. Tu se ne misli samo na proizvodnju u užem smislu riječi, nego i na proizvodnju znanja u školama, zdravlja u bolnicama, destruktivne sile u vojsci...

U historiji razvoja savremenog društva discipline su politička suprotnost, druga strana pravnih normi prema kojima se raspoređivala vlast. Ona je samo sistem mehanizama za uspostavljanje neravnoteže u odnosima vlasti, skup fizičko-političkih tehnika koji se uporno nastoji prikazati kao jedan vid morala. Discipline su red uvele najprije u bolnice, zatim u škole i manufakture, ali su baš ti aparati,

zahvaljujući disciplinama postali instrumenti potčinjavanja pri svakom mehanizmu objektivizacije, a pri svakom snaženju vlasti, elementi saznanja.

Zbog takve povezanosti sa tehnološkim sistemima došlo je u disciplinskoj sredini do formiranja **kliničke medicine, psihijatrije, dječije psihologije, psihopatologije, racionalizacije rada**. Zahvaljujući strukturiranju vlasti došlo je do epistemološkog procvata nauke, s jedne strane, a s druge strane, dolazi do širenja i jačanja vlasti zahvaljujući stvaranju i akumuliranju novih saznanja.

Glavnu ulogu u stvaranju empirijskih nauka imao je istražni postupak. On je bio pravno-politička matrica eksperimentalnog saznanja, koje je počelo cvjetati krajem Srednjeg vijeka. Empirijske nauke svoj operativni model imaju u Inkviziciji, a nauke o čovjeku u disciplinskoj analizi.

Sve te nauke, koje laskaju našoj 'čovječnosti' već više od jednog stoljeća, imaju svoju tehničku matricu u pipavoj i opakoj minucioznosti disciplina i njihovih istraživačkih postupaka. Oni su možda za psihologiju, psihijatriju, pedagogiju, kriminologiju i tolika druga neobična saznanja-ono što je strašna moć inkvizitorskog

*postupka bila za mirno proučavanje životinja,
biljaka ili zemlje.*⁷⁷

Međutim, nakon što je postao tehnika empirijskih nauka, istražni postupak se odvojio od inkvizitorskog, ali je postupak ispitivanja ostao vezan za disciplinsku vlast kao njen nerazdvojni dio. Nakon što je integriran u nauke poput psihologije i psihijatrije, on je, naravno, prošao kroz spekulativno čišćenje, tako da prividno, u obliku testova, razgovora, upitnika, konsultacija, ispravlja mehanizme discipline.

Školska psihologija ima zadatak da ublaži posljedice školske strogosti, a razgovor sa ljekarom ili psihijatrom treba da popravi posljedice discipline rada. Ali, tim tehnikama se samo prelazi sa jedne instance discipline na drugu uz neprekidno reproduciranje, sažimanje ili formaliziranje obrasca vlast-znanje svojstvenog svakoj disciplini. Krivično pravosuđe je danas inkvizitorskog tipa i sva pomijeranja karakteristična za kazneni sistem odražavaju prodor disciplinskog postupka ispitivanja u sudsku praksu.

Tijelo krivca koje ustaje protiv kraljevog tijela, ili pravni subjekt idealnog ugovora nisu više meta krivičnog pravosuđa. Zamijenio ih je disciplinski pojedinac, beskonačno saslušanje, istraga koja se beskrajno produžava u obliku minucioznog i sve analitičnijeg

⁷⁷ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati. 108.

posmatranja, suđenje kao proces stvaranja nikad zatvorenog dosijea, proračunata blagost kazne i radoznalost ispitivanja. Krajnji cilj je „stavljanje pod nadzor“. To je trenutak u kojem je zatvor sa ćelijama, strogim vremenskim rasporedom, obaveznim radom, instancama kontrole i ocjenjivanja, zatvor koji u mnogo čemu podsjeća na fabrike, škole, kasarne i bolnice, postao savremeni instrument kaznenog sistema.

ZABORAVLJENO ZLO

Knjiga treća

„Postoje vidovi zla koji imaju toliku moć da zaraze, toliku snagu da sablazne, da bi ih svako obznanjivanje umnožavalo do beskonačnog. Jedino ih zaborav može poništiti... Sve te oblike zla koji se približavaju bezumlju treba prikriti.“

(Foucault, 1980)

Zatvor kao savremeni instrument kaznenog sistema

Kratki historijat zatvaranja

Griješnik koji napušta gubavca kraj njegove kapije, otvara mu put spasenja. Napuštenost je spas za njega; njegova mu isključenost pruža drugi oblik vjerske zajednice. I kada guba iščezne a gubavac bude izbrisan, ili gotovo izbrisan iz sjećanja, ti će se sklopovi zadržati. Često na istim mjestima, dva ili tri stoljeća kasnije, ponovo će se naići na neobično slične igre isključenja. Siromasi, skitnice, kažnjenici i 'pomučeni umovi' preuzet će ulogu koja je ostala za gubavcem, a vidjet ćemo kakav se spas očekuje od tog isključenja, za isključene i za one koji isključuju. Sa potpuno novim značenjem i u kulturi koja se veoma razlikuje, oblici će i dalje postojati-pogotovo onaj glavni oblik strogog razdvajanja kakvo je sačinjavalo isključenje iz društva, ali ponovno sjedinjenje u duhu.⁷⁸

Kuga je u osnovi svih disciplinskih modela, dok u osnovi modela izopćavanja stoji **guba**. Benthamov Panopticon je neka vrsta spoja ta dva modela u ravni arhitekture. Mnoga središta zatvaranja podignuta su na mjestima na kojima su nekada bili gubavci. Poznato

⁷⁸ Foucault, M. (1980). Historija ludila u doba klasicizma. 22

je da je Sen-Žermen, jedan od dva najveća leprozorija u Parizu, postao kazneni dom za mladež. Zatvaranje je, bar u početku, u cijeloj Evropi imalo isti smisao.

U XVII stoljeću bilo je odgovor na ekonomsku krizu koja je zapadni svijet pogodila u cjelini. Tada je ono bilo stvar „pozicije“. Policija je označavala skup mjera koje su svima koji nisu mogli živjeti bez rada, rad činile istovremeno mogućim i neophodnim. Ono što ga je učinilo neophodnim je imperativ rada, ne bi li se stavila tačka na nerad, ili bar na prosijačenje. To je period u kojem nastaju prva prihvatilišta, pa se čisto negativne mjere isključivanja zamjenjuju jednom metodom zatvaranja. Neradnik se više ne proganja niti kažnjava, on postaje trošak nacije, ali po cijenu njegove lične slobode. Između njega i društva uspostavlja se prećutni sistem obaveza: on ima pravo da bude hranjen, ali mora prihvatiti fizičku i moralnu prinudu zatvorenosti.

Dugo su kazneni domovi i prihvatilišta služili kao mjesta za zatvaranje neradnika, besposličara i skitnica. Svaki put kada bi došlo do krize i povećao se broj siromašnih, domovi prinudnog boravka bi poprimili svoj prvobitni ekonomski značaj. Ali izvan razdoblja kriza, zatvaranje poprima drugi smisao. Njegovoj funkciji gušenja pridružuje se još jedna korisna strana. Više se ne radi o tome da se zatvore radnici bez posla, nego da se onim koji su zatvoreni da posao,

primoravši ih da služe dobrobiti svih. Dakle, funkcija zatvaranja u vrijeme kriza je da se nezaposleni i besposličari sklone sa ulica, a u vrijeme ekonomskog rasta da se pronade jeftina radna snaga. Zbog toga se i prvi domovi prinudnog boravka pojavljuju u industrijski najrazvijenijim dijelovima Engleske.

U samom Parizu je bilo više pokušaja da se prihvatilišta pretvore u manufakture, tako su se u Bisetri izrađivali konci i užad, glačalo se staklo, čak su došli na ideju da zatvorenici zamijene konje koji su izvlačili vodu iz velikog bunara. To je trenutak u kojem je XVIII stoljeće na pitanje o glavnom izvoru nereda i načinu da se on otkloni odgovorilo ono što je već odgovoreno u XVII stoljeću: „Glavni izvor nereda u prihvatilištima je besposličenje, a jedini način da se ono otkloni je rad!“

U doba klasicizma zatvaranje ima dvostruku ulogu: da suzbije nezaposlenost ili da bar izbriše njene najvidljivije društvene posljedice, i da kontrolira cijene kada se ukaže opasnost da one pretjerano porastu. Međutim, domovi prinudnog boravka prije svega su okupljali ljude bez posla, da bi se prikrla bijeda i izbjegle društvene ili političke nezgode kada se ti ljudi uzbune, ali istog trenutka kada su oni bili primorani na rad u radionicama, u susjednim oblastima ili na sličnim područjima nezaposlenost se povećavala. Utjecaj na cijene je bio samo vještački, pošto je tržišna cijena tako

izrađenih proizvoda bila nesrazmjerna njihovoj stvarnoj cijeni, koja se računala prema troškovima samog zatvaranja.

Obaveza da se radi je etička mjera i moralno jamstvo. Djelovala je kao isposništvo, kao kazna, kao određeni zakon srca. Zatvorenik koji može i hoće da radi bit će oslobođen, ne samo zato što je od koristi društvu, nego i zato što je pristao uz veliku etičku pogodbu o ljudskom bitisanju. Sam zahtjev da se radi upravljao se prema provođenju jedne moralne reforme i prinude, što zatvaranju daje, ako ne krajnji smisao, onda suštinsko opravdanje. Na taj način su po prvi put osnovane ustanove moralnosti u kojima se prepliću moralna obaveza i građanski zakon.

Red država više ne dopušta nered srca. Ljudi se u doba klasicizma zatvaraju u naseobine čiste moralnosti, u kojima će se zakon koji treba da vlada u srcu primjenjivati bez popuštanja ili ublažavanja, u obliku stroge fizičke prinude. To je momenat u kojem se moral prepušta upravljanju poput trgovine ili privrede, u kojem vrlina postaje stvar države, čiji su zakoni poistovijećeni sa zakonima srca. Foucault naglašava da bi sve te tamnice moralne vrste mogle ponijeti geslo koje se moglo pročitati na zatvoru u Majncu: „*Ako smo mogli da nataknemo jaram divljim zvijerima, ne treba da odustajemo od popravljavanja čovjeka koji je zabludio.*“⁷⁹

⁷⁹ Foucault, M. (1980). Historija ludila u doba klasicizma. 30

Za katoličku crkvu zatvaranje je predstavljalo mit o društvenoj sreći u vidu autoritarnog uzora. Taj uzor je u policiji kroz čiji su se poredak probijala načela religije, kao i u religiji, čiji su zahtjevi bili zadovoljeni bez ograničenja uz pomoć policije. Te ustanove pokušavaju da dokažu da red može biti primjeren vrlini. Tako utamničenje krije i metafiziku upravljanja i politiku religije, smještajući se „u ono rastojanje koje božiji vrt odvaja od gradova koje su ljudi, izgnani iz raja, podigli sopstvenim rukama.“⁸⁰ U doba klasicizma dom za prinudni boravak se smatra simbolom policije, koja je sebe zamišljala kao građanski ekvivalent vjere.

Sve prakse utamničenja i svi vidovi njegovog divljaštva rođeni su iz **spopadnutosti animalnošću** klasicističkog doba. Za zapadnu kulturu bilo je bitno da poveže svoje opažanje ludila sa imaginarnim oblicima njegovog odnosa prema životinji. „Razumna“ životinja je zapadnom svijetu dugo vremena označavala način na koji se sloboda razuma začela u okviru jednog bezumlja, odvajajući se od njega sve dok nije postala suprotstavljen pojam. Baš tu animalnost ludila je utamničenje naročito isticalo nastojeći izbjeći sablazan zbog nemoralnosti bezumnog.

U svom najopćijem vidu zatvaranje se objašnjava ili se opravdava htijenjem da se izbjegne sablazan. Ono na taj način

⁸⁰ Foucault, M. (1980). Historija ludila u doba klasicizma. 35

objašnjava i jednu važnu promjenu u svijesti o zlu. Renesansa je slobodno dopuštala da na punu svjetlost dana izbiju oblici bezumlja, jer je javna slava zlu davala moć primjera i iskupljenja. Do XVII stoljeća se sve ono što je u zlu najnečovječnije iznosi na svjetlo dana i kažnjava se tek nakon toga. Svjetlost u kojoj se obavlja priznanje stoji kao protivteža tami iz koje je zlo proizašlo.

Nasuprot tome, utamničenje odaje oblik svijesti za koju nečovječno može da dovede samo do stida.

Postoje vidovi zla koji imaju toliku moć da zaraze, toliku snagu da sablazne, da bi ih svako obznanjivanje umnožavalo do beskonačnog. Jedino ih zaborav može poništiti... Sve te oblike zla koji se približavaju bezumlju treba prikriti. Pred nečovječnim klasicizam osjeća takvu sramežljivost kakvu renesansa nikad nije iskusila.⁸¹

Jedini izuzetak je ludilo, jer sve do XIX stoljeća ludaci predstavljaju čudovišta koja vrijedi pokazivati.

⁸¹ Foucault, M. (1980). Historija ludila u doba klasicizma. 37

Nastanak zatvora

Zatvor kao „kazna civilizovanog društva“ rođen je iz „susreta“ prava kao „ars boni at equi“ i sudskog aparat koji teži da bude nezavisan. Prema Foucaultu, uvjerenje o „opravdanosti“ zatvora počiva na⁸²:

1. prostom mehanizmu lišavanja slobode
2. tačnom kvantifikovanju kazne shodno njenom trajanju
3. vidu obeštećenja (u industrijskim društvima)
4. raspolaganju vremenom osuđenika
5. pretpostavljenoj ili zahtijevanoj funkciji preobražaja jedinki
6. pravno-ekonomskoj i tehničko-disciplinskoj opravdanosti.

Zatvor kao omnidisciplinarna institucija nije ništa kvalitativno različito od malo strožije kasarne, nemilosrdne škole ili sumorne radionice.

Prvi princip zatvaranje je **izolacija**. Kazna mora biti takva da ne stvara od zločinaca homogenu i solidarnu skupinu, dakle, ona je ne samo **individualna** nego i **individualizirajuća**. Funkcija samoće je da izazove grižnju savjest kod zatvorenika, utječući na njegove misli i

⁸² Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

omogućavajući mu da se nasamo susretne sa vlašću koja se nad njim vrši. O tipu izolacije koji će biti primijenjen vodilo se dosta rasprava.

Prema modelu zatvora u Oberonu osuđenici su noću bili u individualnim ćelijama, dok su u toku rada i za vrijeme obroka bili zajedno. Taj model je bio neka vrsta savršeno uređenog društva u minijaturi i to je isticano kao njegova prednost. Za razliku od toga, filadelfijski model je zahtijevao potpunu izolaciju smatrajući da preobražaj zločinca zavisi od njegove savjesti, a ne od zakona. Suprotnosti između ta dva zatvorska modela izazvale su sporove religiozne, medicinske, ekonomske, arhitektonske i administrativne prirode, ali u njihovoj osnovi stoji glavni cilj zatvaranja jedinki: njihova prinudna individualizacija.

Drugi princip zatvaranja je **rad**. Rad je jedan vid uspostavljanja odnosa vlasti, prazne ekonomske forme i modela za potčinjavanje jedinki.

Treći princip je **mogućnost preinačavanja kazne**. Pravilno trajanje kazne ne određuje se samo u odnosu na vrstu zločina i okolnosti u kojima je počinjen, nego i od načina na koji se odvija izvršenje kazne. Na temelju pravne težine zločina ne mogu se donositi zaključci da li je osuđenik podložan prevaspitanju ili ne. Ideja da strogost kažnjavanja ne treba da bude direktno proporcionalna krivičnoj težini djela, niti određena jednom zauvijek i nepromjenljiva,

potekla je iz općeg mišljenja upravnika zatvora iznesenog u anketi koju je 1836. godine provelo ministarstvo:

*Distinkcija između zločina i delikta, kojoj prema zakonu odgovara distinkcija između zatvora i prinudnog rada li robije, nije operativna u prevaspitanju zatvorenika.*⁸³

Jedan od problema zatvora bio je „razvrstavanje prema moralu zatvorenika“, što podrazumijeva principe ublažavanja kazne kao i njenog pooštrevanja. Prvi zatvorski sistem je imao tri zasebna dijela: u jedan su stavljeni svi zatvorenici na probu, drugi je služio za kažnjavanje, a treći za nagrađivanje onih koji se popravljaju. Drugi oblik tog sistema je imao četiri faze: period prijatnji i zastrašivanja, period rada, moralizatorski period i period zajedničkog rada.

Smatralo se da mogućnost da zatvorenik dobije neku od nagrada može da ga navede na moralna razmišljanja. Deklaracijom o nezavisnosti zatvora se zahtijeva pravo da zatvorska vlast pored administrativne autonomije ima i udio u suverenoj funkciji kažnjavanja. Postoji, dakle, niz mehanizama zbog kojih zatvor nadilazi prosto zatvaranje jedinke, a zatvorska vlast sudsku. Taj višak zatvorskih nadležnosti ogleda se u pretjeranom nasilju čuvara ili administrativnom despotizmu.

⁸³ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati. 118

Korijeni toga su u činjenici da se od zatvora oduvijek tražilo da bude koristan, i da bi to ostvario, on je pribjegao slijedećim modelima: političko-moralnom modelu izoliranja i hijerarhiziranja jedinki, ekonomskom modelu snage koja se podvrgava prinudnom radu i tehničko-medicinskom modelu liječenja i normiranja. Drugim riječima, to su ćelija, manufaktura i bolnica, a mehanizmi kojima zatvor nadilazi prosto zatvaranje jedinki zapravo su disciplinski mehanizmi.

Prestupništvo – Freud, Lacan i Foucault

Korist i svrsishodnost kazne povećava se zbog znanja koje obezbjeđuje zatvorsko ustrojstvo. Upravnik zatvora ne smije izgubiti iz vida ni jednog zatvorenika, dok direktor, pravi računovođa, u svakom zatvoreniku vidi kapital uloženi s ciljem da se pokaže isplativost kazne.

Kazneno-popravni mehanizam vrši neobičnu zamjenu: on prima osuđenika, ali se ne usmjerava na delikt niti na samog počinioca, nego na jedno novo lice određeno tehnologijom prevaspitanja. To novo lice je **prestupnik**. On se od počinioca nedjela razlikuje po tome što je za njega jako bitan život koji je imao. Okolnosti u kojima je zločin počinjen sagledavaju se iz tri ugla: prestupnikove ličnosti i karaktera, društvene sredine i vaspitanja, njegovih opasnih sklonosti i lošeg utjecaja odgoja.

Što biografija zločinca dobija veći značaj, to postaju nejasnije granice između krivičnog i psihijatrijskog diskursa. Na mjestima njihovog spajanja obrazuje se pojam opasne jedinice koja omogućava stvaranje kauzalnog lanca duž čitavog životnog puta i izricanje presude u skladu s njim. Kazneno-popravna tehnika od tada je usmjerena na **sklonost ka prestupu**.

Brojne su analize prestupništva i prestupnika kroz historiju. Prema **J.J. Marquetu Wasselotu** osuđenici su posebna vrsta u okviru ljudskog roda, koja ima drugačije navike, nagone, običaje.⁸⁴ **G. Ferrus** je klasificirao prestupnike u tri grupe: oni koji imaju intelektualne potencijale veće od prosjeka, ali su izopačeni, bilo zbog karakternih crta ili nemoralnog odnosa, oni koji su poročni, ograničeni, okorjeli ili pasivni, a započeli su zločinački život jer nemaju stida i ravnodušni su prema dobru, ili zbog kukavičluka i ljenosti, i oni osuđenici koji su glupi ili nesposobni za svaki posao gdje se traže promišljeni napori i ciljno usmjerena volja.⁸⁵

Jacques Lacan je tvrdio da mi ne uživamo uprkos zakonu, nego baš zbog njega. To je ono što njegov termin **jouissance** označava: to nije naziv za instinktivni užitak koji se suprotstavlja zakonu, to nije ni ispunjenje nekog prirodnog zahtjeva, niti trenutno obustavljanje moralnog ograničenja, to je Lacanov termin za ono što je Freud označio kao nagon za smrti. To je naziv za dimenziju patnje i kazne koje nastanjuju ljudski užitak, dimenzija koja je moguća samo zato što su tijelo i njegovo zadovoljstvo u osnovi denaturirani, uvijek vezani za predstavljanje.

Princip zadovoljstva, prema Lacanu, funkcioniра kao ograničenje užitka, jer je zakon taj koji naređuje pojedincu da uživa

⁸⁴ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

⁸⁵ Ibid.

što je manje moguće. Istovremeno, pojedinac konstantno pokušava da prekorači zabrane usmjerene na njegov užitak, da ide iznad, „s one strane“ principa zadovoljstva. Rezultat prekoračenja principa zadovoljstva je, prema Lacanu, bol, sve što preostaje je samo jedan mali dio zadovoljstva koje pojedinac može primiti. Taj „bolni princip“ je nazvao jouissance.

Jouissance je tako vezana za kaznu, organizirana ne u inat represivnim sporazumima čovječanstva, ne kroz kršenje moralnog zakona, nego kroz odnos sa zakonom. Uživanje po sebi je na neki način nametnuto, naređeno, jer kada uživamo, nikada to ne činimo spontano, nego uvijek pratimo određene naredbe. Psihoanalitički naziv za te naredbe je Superego. Ovdje pronalazimo jedan poseban oblik moći, koji nas od prirodnog zakona dovodi do zakona jezika, u kojem je sila povezana sa predstavom.⁸⁶

Odnos između zakona i prestupa je takav da zakonska pravila postoje ne da bi „pritiskala“ ili „zabranjivala“, nego da bi proizvodila svoje sopstvene iznimke, ne da bi funkcionirala nego pogrešno funkcionirala, manifestirajući tako nepotpunost zakona, nemogućnost zatvaranja, element nedostatka koji destabilizira strukturalnu, simboličku totalnost. Kao rezultat, simboličko funkcionira samo na osnovu te iznimke, tog neobičnog podsjetnika, kao da zakonska

⁸⁶ Sheperdson, (1995). History and the Real: Foucault with Lacan. Postmodern Culture.

pravila nekako ovise od nivoa pogrešnog i izopačenog užitka („nagon za smrću“ ili „jouissance“).

Zatvor funkcionira ne samo kao ograničenje ili zabrana, nego unutar toga nosi i izopačenu produktivnost, nivo sadističkog uživanja, koji je Franz Kafka izvrsno opisao u svojoj propovijetci „U kažnjeničkoj koloniji“, stvarajući iluziju da pored mehaničkih operacija neutralnog, anonimnog, birokratskog zakona leži nejasan nivo sadističkog uživanja, čudno predstavništvo koje želi da kriminal egzistira, kako bi imalo zadovoljstvo dosuđivanja kazne. To se posebno vidi u riječima kojima Oficir Putniku (istraživaču) opisuje na koji način su se u koloniji izvršavala pogubljenja pomoću aparata za kažnjavanje:

Trebali ste vidjeti pogubljenja prethodnih godina! Cijela dolina je bila preplavljena ljudima, čak i dan prije samog izvršenja kazne. Svi su dolazili samo da bi gledali. Rano u jutro bi došao Komandant sa svoje dvije žene. Fanfare bi probudile cijelu koloniju. Ja bih mu javio da je sve spremno. Cijelo društvo-uključujući i sve visoke dužnosnike-bi se razmjesilo oko mašine. Ova gomila stolica od trske nažalost stoji ovdje još od tih dana. Mašina je bila tek očišćena i sjala je. Za skoro svaku egzekuciju imao sam potpuno nove rezervne dijelove. Pred stotinama očiju- svi posmatrači su na vrhovima prstiju stajali na

desnoj strani ovog brežuljka-Komandant bi lično postavio Osuđenika ispod Drljače. Ono što danas radi obični vojnik tada je bio moj posao kao starijeg sudije, i to je bila čast za mene. I onda bi pogubljenje počelo! Nikakva nesloga nije mogla prekinuti rad mašine! Mnogi ljudi nisu više gledali, nego su zatvorenih očiju ležali na pijesku. Svi su znali: u tom trenutku se provodila pravda. U tišini ljudi nisu čuli ništa osim jecaja Osuđenog, prigušenih klobukom mašine. Ovih dana mašina više nije u stanju da utisne jaki jecaj Osuđenog, jer klobuk nije u stanju da ga proizvede. Ali prije su igle koje urezuju presudu na tijelo sadržavale oštru tečnost koju danas više ne smijemo upotrebljavati. Zatim bi nastupio i šesti sat mučenja. Nije bilo moguće dozvoliti baš svim ljudima koji su zahtijevali i molili da priđu bliže da bi bolje vidjeli. Komandant je mudro odlučio da djeca trebaju biti zbrinuta prije svih ostalih. Naravno, ja sam uvijek stajao u blizini, zbog mog položaja u koloniji. Često bih se sagnuo dolje sa dvoje male djece u naručju. Kako smo samo svi učestvovali u preobražaju koji se odvijao na mučeničkom licu! Kako smo samo obasjali svoja lica sjajem pravde, koja je konačno izvršena i polagano prolazila! Kakva su samo to vremena bila, prijatelju moj!⁸⁷

⁸⁷ Kafka, F. (1919). In the Penal Colony.

Taj Drugi koji uživa je jedan oblik oca, čudna manifestacija koju je Lacan opisao kao „pere-version“, perverzija kao „skretanje prema ocu“ u kojoj je otac izvan zakona. To je jedan oblik jouissance koji je Freud označio kao „primarni mazohizam“. To nije prirodni fenomen, praiskonska sila koja ruši ugladenu mašineriju kulture, to je posebna osobina kulture, koja nije stvar prirodnog prava nego posljedica jezika koji uključuje svoje vlastito pogrešno funkcioniranje- podsjetnik ili crta onoga što nije postojalo prije institucije zakona, ali ostaje „izvan“, „isključeno“, logično prije nego hronološko. To je ono što Lacan shvata kao odnos između simboličkog i realnog.⁸⁸

Freud je objasnio odnos između zakona i prestupa u djelu „Totem i tabu“, predstavljajući dva praiskonska oblika oca. To ne upućuje odmah na pojmove zabrane ili zakona, nego otkriva praiskonsku podjelu prema kojoj je zakon povezan sa izopačenjem zakona. Freud nije zamislio želju kao prirodnu činjenicu, koja će eventualno, s pojavom kulture, biti organizirana pomoću različitih zabrana. On je zapravo prikazao da je porijeklo striktno i snažno mitsko.

Jedan od dva vida oca je onaj koji predstavlja ograničavajuću funkciju kastracije, dok je drugi otac Prahorde, mitska figura koja je,

⁸⁸ Sheperdson, (1995). History and the Real: Foucault with Lacan. Postmodern Culture.

prije nego što je ubijena, posjedovala sve žene i stajala negdje izvan zakona. Njegov užitak je bez ograničenja, on ga pronalazi u despotskom kažnjavanju.

Podizanje jednom ubijenog oca na nivo Boga od koga vodi porijeklo pleme bio je daleko ozbiljniji pokušaj ispaštanja nego svojevremeno ugovor sa totemom... Ali izgleda sigurno da se odnos prema ocu nije ograničavao samo na religiozno područje, već da je obuhvatao i onu stranu ljudskog života koja je zavisila od odstranjenja oca-socijalnu organizaciju. Uspostavljanjem oca-božanstva postepeno se društvo, lišeno oca, preobražavalo u patrijarhalni poredak. Porodica je bila vaskrsavanje nekadašnje prahorde i vratila je ocu veliki dio njegovih ranijih prava. Sada je ponovo postojao otac, ali socijalne tekovine bratskog klana još nisu bile odbačene a faktička razlika između novog oca porodice i svemogućeg praoca horde bila je dovoljno velika da bi osigurala opstanak religioznih potreba, očuvanje nezadovoljene čežnje za ocem.⁸⁹

Odnos između zakona i nasilja koji je Freud prikazao, **Foucault** je razvio u svom pojmu moći kao odnosu koji nema oblik pravde i zakona, nego je više produktivan. Oblik zakona koji

⁸⁹ Freud, S. (1973). Totem i tabu. 42

ograničava zadovoljstvo uvijek će proizvoditi krivulju u kojoj se nalazi „ukradeni“ užitak, mjesto u kojem možemo locirati stvarno zadovoljstvo koje je „izgubljeno“.⁹⁰

Moć je strukturna veza sila, poput zakona koji, daleko od toga da bude zaštita, postaje sila koja proizvodi svoj vlastiti prekršaj. Zakon se uvijek povezuje sa nasiljem, kao što i zatvor, u istom neuspjehu svojih ciljeva i reformi, otkriva da je na drugom nivou samo aparat osuđen na proizvodnju zločina. Na mjestu nestanka tijela uništenog javnim mučenjima pojavilo se tijelo zatvorenika koje je ujedno nosilac i „prestupničkog“ karaktera, sitne zločinačke duše koju je stvorio sam kazneni aparat.

Tačno je da zatvor ponovo i gotovo neminovno dovodi pred sud one koji su mu bili povjereni na prevaspitanje. Međutim, on stvara prestupnike i u jednom drugom smislu, tako što u sistem čiji su elementi zakon i delikt uvodi bestjelesnu realnost prestupništva, kojom ih sve uzajamno povezuje i, već stoljeće i po, hvata u istu zamku. Zbog toga je prestupništvo osveta zatvora nad pravosuđem.⁹¹ Slična situacija je i u medicini. Bolestan čovjek je bez sumnje nesposoban za rad, a kada je hospitaliziran postaje dupli teret za društvo.

⁹⁰ Sheperdson, (1995). History and the Real: Foucault with Lacan. Postmodern Culture.

⁹¹ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

Pomoć koja mu se pruža odnosi se samo na njega dok je njegova porodica izložena siromaštvu i bijedi. Bolnica, koja kreira bolest pomoću zatvorenog, okuženog prostora djelovanja, proizvodi dalje bolest u društvenom prostoru u kojem je smještena. Lanac jedne bolesti koji izaziva drugu razbijen je tek kada neko odustane od kreiranja drugačijeg, izdvojenog prostora za bolesne, koji na dvosmislen i nespretn način rezultira zaštitom i održavanjem, proizvodnjom bolesti.⁹²

Pod okriljem medicine, psihologije ili kriminologije konstituise se pojedinac koji gotovo savršeno u sebi spaja dvije uloge: prekršitelja zakona i objekta nad kojim se primjenjuje učena tehnika prevaspitanja. Stvaranjem prestupništva omogućeno je krivičnim pravu da djeluje na općem planu istine. Kaznena vlast tako djeluje da omogućava kazni da funkcioniira kao terapijska, a presuda pri tome postaje predmet naučnih rasprava. Zbog toga je pravosuđe tako lako prihvatilo zatvor, jer mu je dugovalo priznanje za formiranje jednog novog polja saznanja.

Prelaz sa javnih mučenja na kaznu zatvora simbolično je obilježio **transport robijaša**, koji se od 1837. godine obavlja zatvorskim kolima, zamijenivši tako povorke osuđenika u okovima i

⁹² Foucault, M. (1994). Historija ludila u doba klasicizma.

lancima. To je bio period u kojem su robijaši pjevali koračnice koje su ubrzo postajale popularne i prihvaćene u narodu. Međutim, to javno kažnjavanje nije zamijenjeno masovnim zatvaranjem, nego brižljivo razrađenim disciplinskim ustrojstvom. U periodu od 1820. i 1845. godine javljaju se najžešće kritike zatvorskog sistema⁹³:

1. Zatvori ne smanjuju stopu kriminaliteta, broj zločina i zločinaca ostaje uvijek isti, ili se povećava;
2. Nakon izlaska iz zatvora, šanse za povratak u njega su još veće nego prije;
3. Zatvor neizostavno stvara od zatvorenika prestupnike;
4. Zatvor omogućava, čak i pospješuje udruživanje prestupnika, stvaranje sredina u kojima se oni uzajamno potpomažu i koje su hijerarhijski ustrojene, a pružaju osnovu za buduća saučesništva;
5. Uvjeti života zatvorenika puštenih na slobodu su takvi da neminovno osuđuju te ljude na ponovne presteupe, jer ih stavljaju pod policijsku prismotru, vezuju za utvrđeno prebivalište ili im propisuju zabranu boravka;
6. Zatvor posredno stvara prestupnike tako što baca u bijedu cijelu zatvorenikovu porodicu (ista situacija je i sa porodicom hospitaliziranih osoba).

⁹³ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

Međutim, odgovor na primjedbe je uvijek isti i već stoljeće i po lijek za zatvor uvijek je sam zatvor.

Neuspjeh zatvorskog sistema: kako i zbog čega

Prema Foucaultu, sedam maksima o pravilnom ustrojstvu zatvora, od kojih se već 150 godina očekuje čudesni učinak, su⁹⁴:

1. **Načelo prevaspitanja:** glavna funkcija kažnjavanja kao kaznene mjere treba da bude promjena jedinke.
2. **Načelo razvrstavanja:** zatvorenici treba da budu razdvojeni ili, barem, razvrstani prema kaznenoj težini prestupa, ali prije svega prema svojim godinama, sklonostima, tehnikama koje se namjeravaju primijeniti za njihovo prevaspitanje i fazama njihovog preobražavanja.
3. **Načelo modificiranja kazni:** tok izdržavanja kazne treba da se modificira prema ličnosti zatvorenika i postignutim rezultatima, odnosno uspjehu ili neuspjehu u prevaspitanju.
4. **Načelo rada kao prava i obaveza:** rad treba da bude jedan od glavnih osnova za preobražaj i postepenu socijalizaciju zatvorenika.
5. **Načelo obrazovanja u zatvoru:** obrazovanje zatvorenika je istovremeno i neophodna mjera predostrožnosti u interesu društva, i obavezu koju javne vlasti imaju prema zatvoreniku.
6. **Načelo tehničke kontrole zatvora:** o zatvorskom poretku treba, bar djelimično, da se stvara i da ga nadzire stručno osoblje koje

⁹⁴ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

je u moralnom i tehničkom pogledu kadro da usmjerava pravilno vaspitanje jedinki.

7. **Načelo pomoćnih ustanova:** kaznu zatvora treba da prate mjere nadzora i pomoći, sve do konačnog uključenja bivšeg zatvorenika u društvo.

Kada se govori o navodnom neuspjehu zatvorske institucije zapravo je riječ o zajedničkom djelovanju sistema koji se historijski podudara sa uvođenjem kaznene mjere oduzimanja slobode, a uključuje četiri elementa:

1. **Element nadvlasti,** tj. višak disciplinskih zatvorskih mehanizama;
2. **Element pratećeg znanja,** tj. stvaranje posebne predmetne oblasti, saznajne tehnike i „racionalnosti“;
3. **Element izokrenute efikasnosti,** tj. faktičko opstajanje, ako ne i povećavanje kriminaliteta kojeg bi zatvor morao da suzbije;
4. **Element utopijskog udvajanja,** tj. ponavljanje pokušaja reforme koja se, uprkos svojoj idealnoj formi, svodi na disciplinsko ustrojstvo zatvora.

Prema Foucaultu, navodni neuspjeh zatvora može se razumjeti ako se kazneni sistem sagleda kao vid globalne strategije upravljanja nezakonitim radnjama.

Narodni ilegalizam kao produkt zatvorske kazne

Kazna zatvora stvara zatvoreni, izdvojeni i korisni oblik ilegalizma, što je svakako jedan od razloga njene dugovječnosti. Na prelazu iz XVIII u XIX stoljeće narodni ilegalizam dobija tri nove dimenzije: on ulazi u okvir političkih sukoba, otvoreno se nadovezuje na socijalne borbe i dolazi do povezivanja različitih noivoa i vidova kršenja zakona. Prestupništvo je poseban vid ilegalizma koji omogućava da u sjeni ostanu one nezakonitosti koje je potrebno ili nužno tolerirati.

Ako zatvor nije uspio suzbiti zločin, on je ipak imao **veliki uspjeh** u stvaranju prestupništva kao specifičnog, politički ili ekonomski manje opasnog, čak iskoristivog oblika ilegalizma, kao i u stvaranju prestupnika, koji su samo prividno marginalizirani, ali su u stvari dobro kontrolirani sloj populacije. Zatvor je, pored toga, uspješan i u stvaranju delinkventa kao patološkog subjekta.

Najveći uspjeh zatvora je u tome što je izdvojio i specificirao „prestupništvo“, otvorivši tako novo sazajno područje. U XIX stoljeću prestupništvo kao „ukroćeni ilegalizam“ postaje operativni instrument za nezakonite djelatnosti vladajućih krugova (poput organiziranja prostitucije, na primjer).

Kazna ne rijetko daje izvršiocima mogućnost da, pod plaštom odmjeravanja ispaštanja, sa svoje strane počine isti zločin. To je jedan od osnovnih principa ljudskog kaznenog poretka, on ima za pretpostavku, što je jamačno ispravno, istovjetnost zabranjenih podsticaja kod prestupnika kao i kod društva koje se sveti.⁹⁵

Zakonska zabrana stvara čitavu mrežu nezakonitih djelatnosti, koja se kontrolira i donosi nedozvoljeni profit preko nelegalnih elemenata koji su organiziranim prestupništvom postali manipulativni. Tako je prestupništvo postalo sredstvo za upravljanje ilegalizmima i njihovo iskorištavanje, ali i za nezakonitosti koje se javljaju u vezi sa uspostavljanjem ili održavanjem vlasti. Ono se zapravo samo svodi na skretanje ilegalizma u pravcu nedozvoljenog ubiranja profita i održavanja poretka vladajuće klase. Nadzirući cijelo društvo, prestupništvo funkcionira kao politička osmatračnica.

Tri elementa, **policija, zatvor i prestupništvo**, oslanjaju se jedni na druge stvarajući neprekidni kružni tok: policijski nadzor omogućava da se u zatvor šalju prekršiocu zakona, koje zatvor pretvara u prestupnike, a oni postaju meta i pomoćno sredstvo policijske kontrole, koja neke od njih redovno šalje u zatvor. **Krivični sud** je instrument za diferencirano kontroliranje ilegalizma. Pružajući

⁹⁵ Freud, S. (1973). Totem i tabu. 52

zakonsko zaleđe toj kontroli on postaje njen prenosni mehanizam i posrednik u općem ekonomisanju ilegalizmima.

*Vidok i Lasner - dva svjedočanstva kružnog toka
proizvodnje zločina*

Dva svjedoka tog kružnog procesa koji je cvjetao prvih četrdeset godina XIX stoljeća su Vidok i Lasner.

Vidok je simbol trenutka u kojem se prestupništvo, izdvojeno iz ostalih ilegalizama, potčinjava vlasti i preusmjerava. On je bio čovjek koji se odao nemirnom životu, pustolovinama i prevarama. Bio je dezertar koji se susretao sa osobama koje su se bavile organiziranjem prostitucije, pljački i krupnog razbojništva.

Međutim, u tom periodu dolazi do neposrednog i institucionalizovanog udruživanja policije i prestupništva. Tada kriminalitet postaje jedan od točkova mašinerije vlasti. Strah koji se javlja nije više strah od kraljevog tijela, istovremeno nosioca pravde i zločina, to je strah od tajnog i mutnog dogovora između onih koji provode zakon i onih koji ga krše. Vidok je u historiji zapamćen kao prvi bivši robijaš koji je postao policijski narednik.

Lasner je počinio nekoliko manjih zločina, a dugo se sumnjalo da je on policijski uhoda, zbog čega su ga drugi zatvorenici pokušali ubiti. Uoči njegovog pogubljenja, najveći uglednici Pariza tog

vremena napravili su slavlje u njegovu čast. Međutim, Lasner je postao slavan jer je bio oličenje „prestupnika“, zbog prevara, dezerterstva, ucjenjivanja, obnavljanja zatvorskih prijateljstava, neuspjelog pokušaja ubistva.

On je u sebi nosio mogućnost izvršenja svih onih prestupa koji su u tom vremenu predstavljali veliku prijetnju. Smatralo se da bi bio heroj da je rođen u drugo vrijeme i pripadao prethodnoj generaciji. U trenutku svoje smrti, Lasner je pokazao kako je ilegalizam potčinjen i dijelom pretvoren u prestupništvo, a dijelom okrenut estetici zločina. On je simbol ukroćenog ilegalizma, preobraćenog u prestupništvo i teoretisanje, a to znači dvostruko onemogućenog i bezopasnog. Građanstvo je u tome našlo izvor uživanja, koji ni do danas nije iscrpljen (Foucault, 1997.).

Ono što je učinilo prihvatljivim sve vidove sudske i policijske kontrole svakako je **kriminalističa crna hronika**, koja je svojom preopširnošću svakodnevno izvještavala o unutrašnjim borbama koje se vode protiv nevidljivog neprijatelja, postavši neka vrsta dnevnog ratnog biltena. Glavni zadatak **kriminalističkog romana**, koji se začinja u kao jeftina književnost, ima zadatak da prestupnika prikaže kao pripadnika jednog posebnog svijeta, sasvim drugačijeg od svakodnevnog. Taktika koja se koristila protiv krivičnog pravosuđa

mogla bi se nazvati **kontraška crna hronika**, koja sistematično iznosi i naglašava prestupe načinjene među građanstvom, pokazujući građansku klasu kao fizički izopačenu i moralno trulu.

Dajući opise bijede u koju zapada narod ona pokazuje koliki je udio poslodavaca i cijelog društva u krivičnim postupcima provedenim poput radnika. Tako je francuska „Falanga“ tumačila krivične procese kao sukob koji je nametnula civilizacija, pomjerivši sitne ilegalizme sa društvenih margina na pobunjeničku silu suzbijanih borbi. Zbog toga i njihova izjava da *„bez zločina, koji u nama budi gomilu umrtvljenih osjećanja i napola ugaslih strasti, ostali bismo duže u haosu i stanju obamrlosti.“*⁹⁶

Slučaj koji je Falanga naročito pratila bio je slučaj Beasa, trinaestogodišnjaka koji se na vlastitom suđenju suprotstavio onom vrstom ilegalizma koja se opire svim vidovima prisile, tumačeći disciplinu na dva načina: kao haotični društveni poredak i afirmaciju društvenih prava. To je bio pokušaj da se prestupništvo odvoji od građanskih zakona i nezakonitosti kojima je ono bilo potčinjeno i stavljeno u službu, što je početak zasnivanja pravog političkog jedinstva narodnih ilegalizama.

⁹⁶ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

Metre - završetak stvaranja zatvorskog sistema

22.01.1840. godine otvorena je kazneno-popravna kolonija za mlade Metre, a to je, prema Foucaultu, ujedno i datum kada je formiranje zatvorskog sistema okončano. U „Nadzirati i kažnjavati“, on iznosi kako nije siguran da li bi izabrao baš taj datum, ili jedan dan koji nije kalendarski zabilježen, a u kojem je jedan štićenik Metrea, umirući, izjavio: „*Kakva šteta što moram tako brzo da napustim ovo mjesto!*“.⁹⁷ To je bio prvi zatvorski svetac. I ostali štićenici su imali običaj hvaliti koloniji riječima: „*Više bismo voljeli batine, ali je ćelija za nas bolja.*“⁹⁸ Metre je u mnogo čemu podsjećao na manastir, školu, zatvor, kasarnu.

Starješine u Metru Foucault je nazvao tehničarima ponašanja, inženjerima vladanja, ortopedima ličnosti. Zatvorenici su bili podijeljeni na male, hijerarhijski organizirane grupe, koje su se ogledale na pet modela⁹⁹:

1. **Porodični model:** svaka grupa je porodice koju čine „braća“ i „dvojica starijih“;

⁹⁷ Foucault, M. (1997). Nadzirati i kažnjavati.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

2. **Vojni model:** svaka porodica, pod rukovodstvom starješine, podijeljena je na dvije čete kojima su na čelu zamjenici starješine, svaki zatvorenik ima matični broj i mora da nauči osnovne vojne vježbe, higijenska kontrola se odvija jednom dnevno, kontrola odjeće jednom sedmično, a prozivka triput dnevno;
3. **Esnafski model:** sa starješinama i poslovođama koji se staraju o radnom okruženju i obuci mlađih;
4. **Školski model:** svakog dana sat ili sat ipo nastave, koju obezbjeđuju učitelj ili zamjenici starješine;
5. **Sudski model:** jednom dnevno „dijeli“ se pravda u sobi za razgovor.

Epistemološki procvat društvenih i prirodnih nauka

Historičari društvenih nauka su rođenje naučne psihologije situirali u vrijeme osnivanja Metrea, 1840. godine. Weber je baš te godine počeo eksperimentirati sa instrumentom za mjerenje osjeta. Međutim, osim mjerenja praga osjeta, za razvoj psihologije od velikog značaja je pojava stručnjaka za discipliniranje, normiranje i potčinjavanje. Kontrola normiranog ponašanja bila je pod utjecajem medicine i psihijatrije koje su joj obezbjeđivale „naučnu“ zasnovanost, a ta kontrola se oslanjala i na pravosudni aparat.

Postoji spontano i duboko ukorijenjeno stjecište između zahtjeva političke ideologije i medicinske tehnologije. Medicina epidemija može postojati samo ako je udružena sa policijom. Ono što definira čin medicinskog znanja prestalo je biti samo susret doktora i pacijenta, kao i suočavanje tijela znanja i percepcije. To je postala sistematična raskrsnica dvije serije informacija, obje homogene ali ipak strane jedna drugoj, dvije serije koje usvajaju konačan set odvojenih događaja, ali čija raskrsnica otkriva sagitalnu figuru znanju.¹⁰⁰

Društvene nauke su mogle da nastanu i da dovedu do svih poznatih pomaka u epistemi, baš zato što ih je donio specifični i novi

¹⁰⁰ Foucault, M. (1994). Historija ludila u doba klasicizma.

oblik vlast: određena politika prema tijelu, određeni način kroćenja i korištenja akumuliranih ljudskih snaga. Zatvorska mreža je jedan od stubova te sprege vlast-znanje, kojom je u historijskom smislu omogućen nastanak društvenih nauka. Zbog toga su sva saznanja o čovjeku posljedica i predmet tog analitičkog potčinjavanja, tog spoja posmatranja i dominacije. Čovjek modernog humanizma rođen je iz tih cjepidlačenja i računica, a za formiranje korpusa znanja i moći nad jedinkama epohalni događaj predstavljaju kolonija Metre i njena škola.

...

Ono što je svima poznato, jeste da u okviru krivičnog prava zatvor pretvara postupak kažnjavanja u vaspitno-popravnu tehniku. Ali ono što se slabije zna, jeste da zatvorski arhipelag tu tehniku prenosi izvan svojih rešetki na društvo u cjelini. Više nije riječ samo o krupnim zločinima i krivici, nego o anomalijama i odstupanjima od norme, koje ne opsjedaju samo zatvor, nego i sud, školu, bolnicu i ludnicu. Nekada je to bio kraljev neprijatelj, zaim neprijatelj društva, sada je to osoba devijantnog ponašanja, koja nosi u sebi višestruku opasnost: nedisciplinu, zločin i ludilo.

Zbog toga zatvorska mreža stvara dva duga lanca. Prvi predstavlja sve ono što podliježe legalnim kaznama, a u drugi ono što predstavlja odstupanje od norme. U panoptičkom društvu prestupnik više nije izvan zakona, nego je unutar njega od samog početka, a zatvor je samo stepenica više u toj hijerarhiji. Kriminal se ne rađa na marginama, kao posljedica isključivanja i izгона iz društva, nego baš zahvaljujući neprekidnom uključivanju u njega, sve upornijem nadzoru, sve većoj i jačoj disciplinskoj prinudi.

Zatvor omogućava da se duboko u društvu stvori i ukorijeni prestupništvo na temelju sitnih ilegalizama, kao i da se organizira specijalizovani kriminal. Pomoću pravosudnog i disciplinskog registra

zatvor briše sve ono što izgleda pretjerano i nečovječno u kažnjavanju. Ekonomišući kaznama, kaznena vlast postaje gotovo nevidljiva. Dva su procesa koja mogu da umanje iskoristivu funkciju zatvora. Prvi podrazumijeva smanjivanje korisnog dejstva prestupništva izdvojenog u posebni, zatvoreni i kontrolirani vid ilegalizma, a drugi širenje disciplinskih mreža i njihovo preplitanje sa kaznenim aparatom.

Svi sporovi koji se tiču uloge i svrhe zatvora kao savremenog mehanizma kaznenog sistema uglavnom gube svoju vrijednost pred činjenicom da je zatvor ipak jedan od glavnih stubova formiranja sprege vlast-znanje. Sva saznanja o čovjeku kojima se koriste kako društvene tako i prirodne nauke, nastala su iz analitičkog potčinjavanja, spoja posmatranja i dominacije. Zbog toga je zatvor, na prvi pogled mali izum društva, tako duboko i čvrsto ukorijenjen. Zbog toga, vjerovatno, i postoji sve ove godine, a zasigurno će to i nastaviti. Jer on je, ipak, svojevrсна laboratorija u kojoj se neprekidnim eksperimentiranjem nad tijelom i dušom, dolazi do novih spoznaja.

Posljednja stranica Sjećanja... Početak Zaborava...

Transcendentno je nestalo

U stihovima...

Ko ga prvi nađe,

Neka ga zadrži.

Nedostaje mi...

Recenzija knjige „Priručnik za sjećanje u prozi i stihu“ Alme Jeftić Sjećanje je vječnost....zaborava¹⁰¹

„U XVIII stoljeću/vijeku je stotine ljudi prisustvovalo javnim pogubljenima jednoga - Čovjeka. Danas, u XXI stoljeću/vijeku milijarde prisustvuju, zahvaljujući medijima, javnim pogubljenjima jedne - Države.“ S.H.

Mada je pred nama interesantan mix naizgled nemogućih isprepletenosti, Alma Jeftić, nagrađena autorica (esej) na Konkursu DIOGEN pro kultura magazina „Samir Tahirović-Diogen 2012“ na temu „Pjesništvo budućnosti ili novum internetskih tražilica“ pred nas rasipa poeziju, priču, esej, kolumnu, reportažu, metodološku naučnu nadgradnju, ali prije i nadasve, inspirativnu knjigu.

Kao i uvijek unutar kontekstualizacije „problema“, valja nam tezu odbraniti.

Usmjerena kolektivnom „sretnom“ životu civilizacije, autorica Alma Jeftić pred nama otvara kutiju snova. Koja nas podsjeća na lutku-balerinu koja pleše na specijalnoj okretalji dok taktovi Mozartove muzike prožimaju našu dušu, na samoj ivici sunovrata. Na samom početku nam sve izgleda kao bijeg od realnosti u neki drugi, samo njoj znani svijet, dok sumorna stvarnost koja nas okružuje ostaje zatomljena u beskrajnjenju. Ali, ipak realitetu svakodnevnog življenja. Pokušaj odgovora na pitanje „šta je sreća?“¹⁰² je zaista do

¹⁰¹ „Ako površina zaista očvrstne i zatvori se nad glavnim plamenom, onda se unutrašnji pritisak udesetorostručava. Neka se kora prekine i čudovišnosti će, kidajući svoje okove, navaliti, ali ne samo na ekrane i u novine već i u svakoga od nas. Sva iskustva nam govore da niko nije do kraja civilizovan: mirni građanin može, pod datim uslovima, postati esesovac ili mučitelj; rat između civilizovanih naroda je u najmanju ruku isto toliko ispunjen mržnjom, svirep, nemilosrdan kao i ratovi u primitivnim društvima. Masovna kultura nas drogira, opija bukom i pomamom. Ali ona nas nije izlečila od naših osnovnih pomama...Ona ih zabavlja, projicira ih u filmove i kratke vesti.“ (Edgar Moren, „Duh vremena I“, BIGZ, Beograd, 1979.g. str.142.)

¹⁰² „Mnogi podaci potvrđuju da se emocionalno vešti ljudi – oni koji poznaju svoja osećanja i njima uspešno vladaju i razumevaju osećanja drugih – u prednosti u svim

sada, bar se meni to uvijek činilo, bilo jedno od najjednostavnijih pitanja, ali i odgovora. Bez obzira posmatrali to sa bilo koje strane socijalno-psihološko-filozofskog aspekta, ili znanja. Ponekad i najjednostavnije stvari jesu itekako zamršene dok najsloženije odjekuju jednostavnošću. Objašnjene tomu teži, ali i realizira, ova autorica.

Objedinjenost je njena vrlina, dok se ne osvrće za manama. Našim. I svojim. Umješno osvajajući tokove svijesti i radi nas, ali i sebe ponajviše, usmjerava svoje namjere ka dobrom. Jer dobro, dobro daje. Vremenom. Ali, ipak daje. Zналаčki razumijevajući poslanje vjere kao utjehe u najtežim trenucima ovozemaljskog postojanja, ona posmatra svijet očima samo naizgled naivne trnoružice, ali duboko, duboko, samosvjesne osobnosti. Istovremeno vješto balansirajući na oštrici alternativnog noža- građaninu usmjerenog. Pitajući se. Ljepota izričaja je ovdje vidljiva u jasnim i jednostavnim rečenicama. Bez suvišnih blagolagoljivih najava ili pre naglašenog¹⁰³ citiranja bjelosvjetskih hohštaplera koji se ljudima od znanja zovu. Ovdje je znanje o sreći cilj a ne sredstvo. Alma to umije. Inspirativno istkana sopstvenom nakanom da bude neko ko ostavlja trag u pijesku ljudskih sudbina ona ovdje ide i korak dalje. Kreira takozvanu *NOVU JEDNOSTAVNOST* odnosno da to postavimo na pijadestal internacionalizma¹⁰⁴ sa ciljem činjenja i življenja dobra. Ka sreći što stremi.

životnim domenima, bilo da su to ljubav i intimne veze, ili izbor prećutnih pravila koja omogućavaju uspeh u organizacionoj politici. Ljudi sa razvijenim emocionalnim sposobnostima imaju više prilika da budu zadovoljni i plodotvorni u životu i da zagospodare razumom koji utiče na njihovu delotvornost; ljudi kojima nedostaje kontrola nad emotivnim životom biju unutarnje bitke koje ih onesposobljavaju da se koncentrišu na rad i da razumno rasuđuju.“ Daniel Goleman: Emotional Intelligence, Bantam Books, Copyright © 1995 by Daniel Goleman, prevod GEOPOETIKA, Beograd, Srbija, 2009.g...str.34.

¹⁰³ S mjerom u mjeri kada i koliko je zaista potrebno, radi klarifikacije napisanog.

¹⁰⁴ *NEW SIMPLICITY*

Njeno prosvjetljenje je prosvjetljenje kroz patnju. Objašnjavajući, ali i propitujući, kako nas, tako i sebe. O slobodi duha, ali i tijela. Pardon, sputanosti duha i tijela. Zatvoreni bili ili ne?! Sa jednim jedinim ciljem. Pomoći drugima da pomognu sebi. Njena samozatajnost nije ovdje kao patnja *sui generis* zbog sopstvenih zdravstvenih posrnuća koja su u stvari bila još jedan oblik kušnje od strane energije kojoj ćemo se svi vratiti. Jer mi smo samo posudili jedan mali djelić te energije koji moramo vratiti kada završi ovozemaljski život naš. U kakvom stanju će on biti prilikom stapanja sa silinom isprepletenih energija što se vasseljenom odnosno božjom sudbinom zove, najviše zavisi od nas samih, iako mi jesmo društvena bića. Ali i kreatori ne samo svojih već i sudbina drugih, nama bliskih osoba. A u konačnici i društva *per se*. Alma je, ipak, pripijena zemaljskim pretpostavkama nadajući se boljem. I čineći bolje.

Pred nama je sublimirani oblik energije osobe koja je zrela u svojim vizijama da samo sinergijom¹⁰⁵ možemo nešto učiniti iako naizgled upravo „sinergija“ do sada nije korištena u obliku u kakvom ga autorica koristi: spajajući relativno nespojivo – stvarajući direktno inspirativno. Za nas. Ali i za sebe.

Oblik Alminog predočavanja jednostavnih istina može natjerati „Nevjerne Tome“ da kažu: „Pa šta, znao sam ja za to i bez njenog pisanja.“ Naravno, da je sve poznato, ali umijeće je ZNATI pisati. Nije teško pisati, ali je teško ZNATI pisati! Upravo se ovdje o tome

¹⁰⁵ Sinergija - je korist koja se može postići povezivanjem dviju ili više pojedinačnih aktivnosti. Korist nastaje jer povezane aktivnosti daju veće efekte od onih koji bi nastali njihovi pojedinačnim zbrojem. Temelj sinergije je povezati što više resursa i aktivnosti i usmjeriti ih prema zajedničkom cilju. (Info: http://iksica.net/index.php?option=com_rockdownloads&task=download&id=289%3Alamza_najcesca_pitanja&Itemid=158)

radi. Ne o mješavini „znanih“ istina već o nadogradnji postojećih nadanja. I u sublimiranom, sinergičnom pisanju, koje posjeduje autorica, bez imalo zadržke. Sa moje strane. Naglašavam!

Suština pojavnosti je kod Alme toliko jaka da čak i jednostavne, općepoznate činjenice, predstavljene u nekoliko riječi i rečenica ne samo da objašnjavaju njene ciljeve već i obrazuju nedoraslu masu tkiva koji čine emotivnu disleksiju, poremećaj učenja kod svih nas, običnih malih ljudi - insekata civilizacije izgubljenih srca. Prije potrebnog učenja. Radi društva *per se*.

Čitajući knjigu „Priručnik...“ ne mogu a ne ponovno citirati Danijela Golemana i njegovu knjigu „Emocionalna inteligencija¹⁰⁶“: „*Na ovaj način menja se staro poimanje suprotnosti – razuma i osećanja; nije da mi želimo da prevrednujemo emociju i vratimo razum na njegovo mesto, kao što je rekao Erazmo, nego da pronađemo ravnotežu između jednog i drugog. Po staroj paradigmi, ideal razuma jeste oslobađanje iz kovitlaca emocija. Po novoj, moramo da uskladimo glavu i srce. Da bismo to u životu postigli, na prvom mestu treba tačnije da razumemo šta znači inteligentno upotrebiti emociju.*“ Almina knjiga odiše upravo time. Znalačkim umijećem usklađivanja razuma i emocije. Rečenica „*Jednom doživljeno ostaje zauvijek*¹⁰⁷.“ ...bi bila dovoljna za elaborat unutar naučne discipline analize ljudske duhovnosti i promišljanja kao mislenih bića. Ta isprepletenost sa već ranije navedenim čulnim nagovještajima emocionalne inteligencije i kod autorice nije ništa drugo do PORUKA. Njeno poslanje. Svi mi imamo svoje poslanje. Od potpisnika ovih redova do astronauta na svemirskoj postaji *Sojuz*.

¹⁰⁶ Izdavač GEOPOETIKA, Beograd, 2009, str.27.

¹⁰⁷ „Novi uzor jeste čovek u potrazi za ostvarivanjem svoje ličnosti, kroz ljubav, blagostanje, lični život. Čovek i žena ne žele da ostare, oni žele da zauvek ostanu mladi da bi se uvek voleli i uvek uživali u sadašnjosti.“ Edgar Morin, L'ESPRIT DU TEMPS, 1. Névrose ©1962, Editions Grasset et Fasquelle; prevod BIGZ 1979, Beograd, Jugoslavija.

Posmatrajući izrečeno kao cjelinu odmah suštinu omeđujem: Ovo je priručnik za nas. Od onih koji smatraju da znaju sve o svemu do onih koji ništa ne znaju ni o čemu. A da ne govorimo o onima koji znaju da ne znaju. Uvijek sam govorio da nisu problem oni koji mnogo znaju kao i oni koji ništa ne znaju. Najveći problem su oni koji MALO znaju. A njih je puno pod kapom nebeskom. Od vladaoaca do vladanih. Alma Jeftić sa svojim otiskom što se knjigom zove učinila je ogromni napor (a po meni, itekako i uspjela u tome) da nestane upravo tih koji MALO znaju. Da postanemo društvo i planeta znanja, radi svoje budućnosti a ne ignorantskog neznanja unutar vlastite prošlosti.

I zaista, u svakom trenutku kada osjetih da čitam testament iscrpljujućih nadanja, otvori se odmah suština amaneta¹⁰⁸ samog. Mada nam se nerijetko čini sustavnost njenog oplemenjenja vjerom u alternativu činjenja i življenja, ovdje je slučaj sa osobom, autorom koji jeste drugi i drugačiji. Dobrotom iskovan, smjernošću usmjeren. I vjerom u vjeru optočen. U vjeru koja se zove buđenje DOBRA.

I, posljednje, ali ne i zadnje¹⁰⁹, preporučujući ovu knjigu svakome ko misli, želi i voli činiti dobro (za one druge ćemo se mi pobrinuti - čineći dobro, naravno) PORUKA je sljedeća: Samostvarena suština predočavanja sadržaja koje pročitah i jeste u djelima. Zbog toga ih valja činiti. Dobra djela. Zbog sebe. Najviše zbog sebe. Koliko god to egoistično zvuči! I u zatvoru i oko njega. Unutar sjećanja kao vječnosti...zaborava

Sabahudin Hadžialić

Sarajevo, 31.10.2012.

¹⁰⁸ Razlika između Testament-a i Amanet-a je suštinska: Testament se piše da bi se nekome nešto dalo odnosno ostavilo u nasljeđe dok Amanet ima jedan osjećaj više, odnosno kvalitet sami – dadoh, odnosno ostavih ti, a ti nastavi, unaprijedi, poboljšaj. Upravo kao i poruka koja se provlači cijelom knjigom autorice Alme Jeftić. Poruka da nastavimo koristiti njen *Testament činjenju* kao Amanet svima nama. Zbog nas. Cjeline što se društvom zove.

¹⁰⁹ *Last but not least*, engleska uzrečica

Biografija

Alma Jeftić je rođena 14.7.1984. godine u Zenici.

Diplomirala je psihologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, a magistrirala Upravljanje državom i humanitarne poslove na Univerzitetu u Sarajevu, Univerzitetu u Beogradu i La Sapienza Univerzitetu u Rimu. Trenutno pohađa doktorski studij psihologije na Univerzitetu u Beogradu. Od novembra 2010. godine radi kao asistent na Fakultetu umjetnosti i društvenih nauka Internacionalnog univerziteta u Sarajevu. Objavila je nekoliko radova u naučnim časopisima i učestvovala na više domaćih i internacionalnih konferencija i kongresa. Njena prva knjiga, *Reforma javne uprave u Bosni i Hercegovini. Psihološki aspekti reforme upravljanja ljudskim potencijalima*“ objavljena je u aprilu 2011. godine.

Piše poeziju i kratke priče koje su do sada objavljene u brojnim zbornicima u zemlji i regionu na bosanskom, slovenačkom i italijanskom jeziku. Osvojila je nekoliko nagrada među kojima su najznačajnije: tri prve nagrade za najbolji esej srednjoškolaca Zeničko-dobojskog kantona (2000, 2001, 2002), dvije prve nagrade za najbolje eseje studenata u Bosni i Hercegovini (2005, 2007), prva

nagrada za dramu „Na bosanski način“ na srbijanskom forumu „Svet knjiga“ (2008), pjesma „Gvozdna ptica“ je svrstana među 20 najboljih pjesama Internacionalnog poetskog takmičenja „Castello di Duino“ (Italija, Trst) i objavljena u Zborniku pjesama (2008). Učestvovala je na brojnim domaćim i internacionalnim književnim i poetskim manifestacijama i projektima, poput: Internacionalnog književnog projekta „Reč u prostoru“ (Beograd, Srbija, 2008), Novosarajevskih književnih susreta (2008, 2009, 2010), Modul memorije (2010).

Autor je DIOGEN pro kultura magazina:

<http://diogenplus.weebly.com/alma-jeftic.html>

i kolumnista: <http://diogen.weebly.com/evropa-urbi-et-orbi.html>

Živi u Zenici i Sarajevu i trenutno završava rad na svojoj prvoj zbirci poezije.

Bibliografija

1. Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Arnheim, R. (2003). *Prilog psihologiji umetnosti*. Beograd: Studentski kulturni centar.
3. Baumeister, R. F., Hastings, S. (1997). "Distortions of Collective Memory: How Groups Flatter and Deceive Themselves." In Pennebaker, James W. et al. (ed.) *Collective Memory of Political Events: Social Psychology Perspectives*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
4. Benjamin, W. (1971). *Uz kritiku sile*. Zagreb: Studentski centar Zagreb.
5. Brockheimer, J. (2002). Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory. *Culture and Psychology*, 8(1): 15-43.
6. Corbella, W. (2007). Panopticism and the Construction of Power in Franz Kafka's *The Castle*. *Papers on Language and Literature*, 43(1): 68-88.
7. Dolan, F.M. (1995). Political Action and the Unconscious: Arendth and Lacan on Decentering the Subject. *Political Theory*, 23(2): 330-352.

8. Foucault, M. (1980). *Historija ludila u doba klasicizma*. Beograd:Nolit.
9. Foucault, M. (1994). *The Birth of the Clinic*. New York:Vintage Books.
10. Foucault, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati*. Beograd: Nolit.
11. Freud, S. (1973). *Totem i tabu*. Novi Sad: Matica Srpska.
12. Hanway, J. (1775). *The Defects of Police*. London: J. Dodsley.
13. Hogg, M., Abrams, D. (1993). *Group motivation: Social psychological perspectives*. Hemel Hempstead, UK: Harvester Wheatsheaf.
14. Hogg, Michael A. (2009). Managing self-uncertainty through group identification, *Psychological Inquiry*, 20: 221-224.
15. Hogg, Michael A. (2010). Religion in the face of uncertainty, *Personality&Social Psychology*, 14(1): 72-83.
16. Honko, Lauri (1996). Epic and identity: National, regional, communal, individual, *Oral Tradition*, 11(1): 18-36.
17. Jung, C.G. (1976). *Dinamika nesvesnog*. Beograd: Matica Srpska.
18. Kafka, F. *In the Penal Colony*.
<<http://records.viu.ca/~johnstoi/kafka/inthepenalcology.htm>>.
(16.02.2012.)

19. Krstić, D. (1996). *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija.
20. Maslow, A.H. (2001). *O životnim vrednostima. Izabrani eseji o psihologiji vrednosti*. Beograd: IP „Žarko Abruļ“.
21. Mellamphy, D., Mellamphy B.N. (2005). „In 'Descent' Proposal: Pathologies of Embodiment in Nietzsche, Kafka and Foucault“, *Foucault Studies*, 3:26-48.
22. Merleau-Ponty, M. (1990). *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo: Veselin Masleša.
23. Michel Foucault. (1988) [1982]. 'Truth, Power, Self: An Interview with Michel Foucault - October 25th, 1982'. In Martin, L.H. et al (eds.), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. London: Tavistock, 9-15.
24. Middleton, D., Brown, S.D. (2005). *The Social Psychology of Experience. Studies in Remembering and Forgetting*. London: Sage.
25. Moerman, M. (1974). “Accomplishing Ethnicity.” In Turner, Roy (ed.). *Ethnomethodology: Selected Readings*. Harmondsworth, UK: Penguin Education.
26. Rusche, G., Kirchheimer, O. (1939). *Punishment and Social Structure*. Columbia: Columbia University Press.

27. Sheperdson, C. (1995). History and the Real: Foucault with Lacan. *Postmodern Culture*, 5(2). <http://pmc.iath.virginia.edu/text-only/issue.195/shepherd.195> (15.06.2007.)
28. Žižek, S. (2008). *O nasilju*. Zagreb: Ljevak.
29. Žižek, S. (2009). *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
30. Žižek, S. „If there is a God, than anything is permitted“, *Religion and Ethics ABC*, 7.4.2012. <http://www.abc.net.au/religion/articles/2012/04/17/3478816.htm> (30.7.2012)

Sadržaj

Šaka	5
Posveta	7
Umjesto predgovora	9
Memento za početnike. Knjiga prva	11
Sjećati se... Zašto, kada, kako?	13
...	15
Okrivi, iskrivi, izostavi, uljepšaj	17
Užitak i sjećanje Posljednjeg čovjeka	21
Posljednji čovjek užitka	23
Stihovi i priče o izgubljenim sjećanjima	33
Kamene uspomene i plastične budućnosti	35
Zapis o mladosti	37
Prva ljubav	39
Žudnja stranca	41
Portret sjećanja	43
Ratni placebo	45
U potrazi za izgubljenim osjetima	53
Post bellum	67
Sangra alla sangre	69
Književnost kao riznica sjećanja	71

Zašto riječi za sjećanje	79
Mrak zaborava	83
Skrivanje u stihovima	85
Vječno blaženstvo	87
Tama svitanja	89
Iskrena laž	91
Igra skrivača	93
Zaboravljena duša i višak ludila. Knjiga druga	95
...	97
...	99
O jednoj kazni	101
Kratki prikaz historije kaznenih mjera	103
Politički strah, politički interes i (ne)politički kriva	117
Ograničena kaznena moć ili nova ekonomija	
kaznene vlasti	121
Zemlja kazni – muzej reda i poretka	129
Najstariji zatvorski modeli –	
rođenje zatvora kao „instrumenta saznanja“	133
Tehnologija vlasti i tehnologija duše	137
Rođenje discipline kao političke anatomije	
sitnih pojedinosti	141

Nastanak „disciplinskih“ institucija: bolnica, vojska, fabrika i škola	151
Disciplinska „arhitektura“	155
Postupci individualizacije i rođenje humanističkih nauka	161
Panopticon – pogled koji stvara nova saznanja	163
Pogled na religijski narativ sa panoptičke distance netrepeljivosti	169
Akumulacija ljudi i akumulacija kapitala	183
Zaboravljeno zlo. Knjiga treća	187
Zatvor kao savremeni instrument kaznenog sistema	189
Nastanak zatvora	197
Prestupništvo – Freud, Lacan i Foucault	201
Neuspjeh zatvorskog sistema: kako i zbog čega	213
Narodni ilegalizam kao produkt zatvorske kazne	217
Vidok i Lasner – dva svjedočanstva kružnog toka proizvodnje zločina	221
Metre – završetak stvaranja zatvorskog sistema	225
Epistemološki procvat društvenih i prirodnih nauka	227
...	229

...	231
...	233
Recenzija Sabahudin Hadžialić	235
Biografija Alma Jeftić	241
Bibliografija	245
Sadržaj	251

*Alma Jeftić „Priručnik za sjećanje u prozi i stihu
I E- izdanje: DHIRA Verlag, Gartenstrasse 34
8700, Küsnacht, Schweiz
ISBN : 978-3-905869- 55-2*

9 783905 869552